

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AVIS ARBOUD 1911

Forordning

om

Sognefogders Bestikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger.

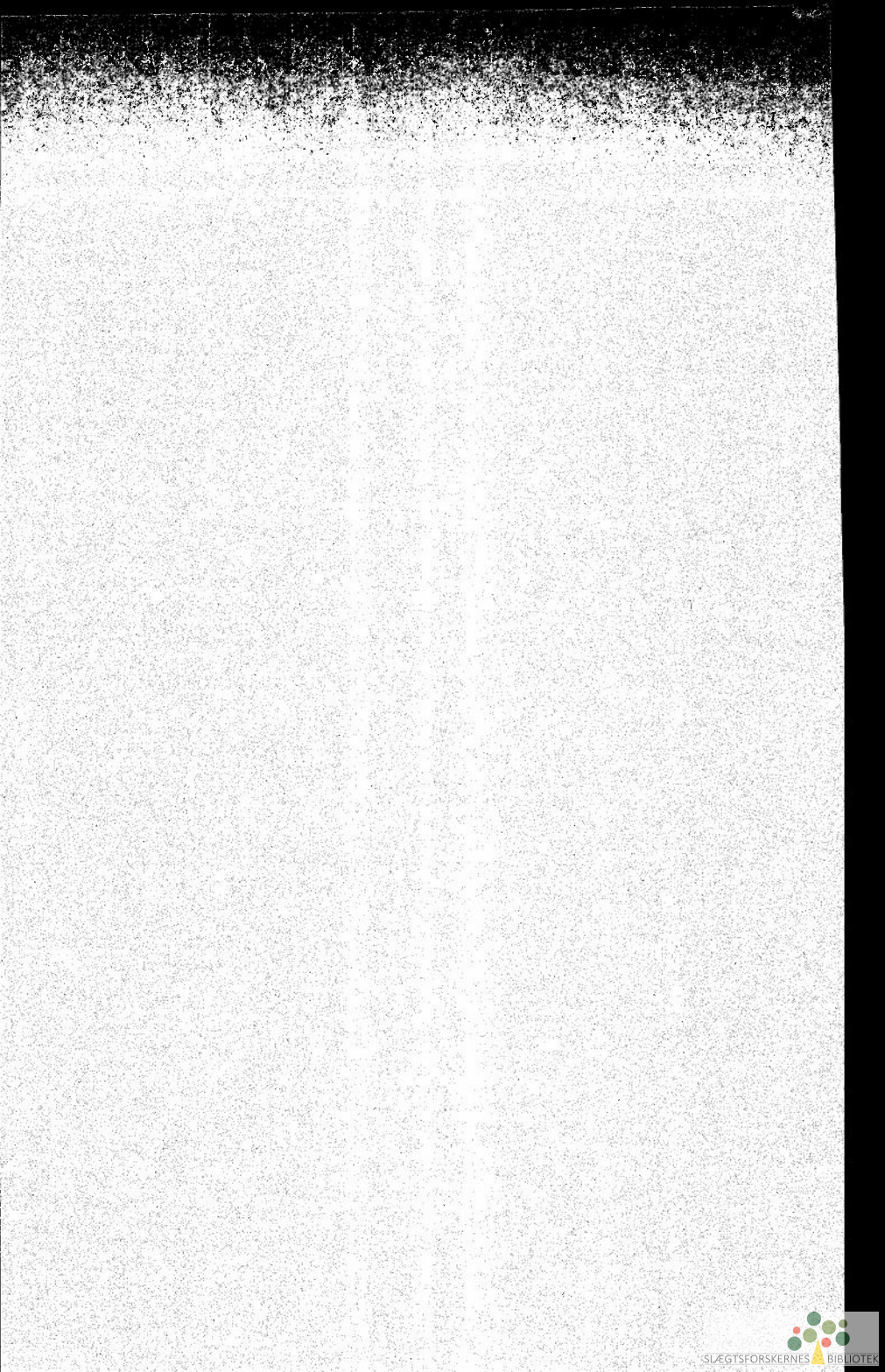
Christiansborg Slot den 24te November 1792.

København,

trykt hos Directeur P. M. Høffner, Hans Kongelige Majestæts
og Universitæts første Bogtrykker.

For Sognefogderne

Omslaget viser forsiden og sidste side i det første tryk af sognefogedforordningen af 11. november 1791, se årbogens 2 artikler om sognefogeder.

Forordningen er underskrevet af Chr. VII og paraferet af blandt andre C. von Brandt, der var præsident for Danske Kancelli (og iøvrigt broder til Enevold Brandt, der blev henrettet sammen med Struensee 1772), og Chr. Colbiørnsen, generalprokurør i kancelliet — den berømte nordmand, kendt og agtet for sin store indsats i forbindelse med landboreformerne og trykkefrihedsforordningen af 3. december 1790.

VEJLE AMTS ÅRBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1973

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI A/S
KOLDING

Redaktionsudvalg:

Amtmand A. Wamberg, Vejle (formand).

Museumsinspektør, mag. art. Sigvard Skov, Koldinghus.

Redaktionssekretær Axel Rude, Vejle.

INDHOLD

1973

	Side
Biografiske data over hidragyderne til årbogen	7
<i>N. S. Schmidt</i> : Sognefogederne, som jeg oplevede og kendte dem	9
<i>Peter Jacobsen</i> : Oplevelser og erfaringer fra mine mange år som sognefoged	35
<i>R. Volf</i> : Den store runesten i Jelling	49
<i>Werner B. Asmussen</i> : Jelling-monumentet, status og revision	69
<i>Arne Thomsen</i> : Sønderbro sogn og kirke i Horsens	91
<i>Susanne Krogh Bender</i> : Saltværket ved Kolding	114
<i>Erik Husted</i> : Et forsvundet kirkeskib fra Erritsø kirke og nogle oplysninger til kirkens historie	129
<i>Klaus Ebbesen</i> : Stenaldergraven i Stenderup ..	143
<i>Sigvard Skov</i> : Alfred Rosendahl 1901—1972....	153
» » Johan Hedemann Baagøe 1891— 1972	157
<i>A. Wamberg</i> : R. P. Østergaard-Hansen 1904— 1973	162
<i>Sigvard Skov</i> : H. C. F. Hansen 1896—1973.....	164
<i>A. Wamberg</i> : Anmeldelse	168
Regnskab 1972—73	169
Udflugt og årsmøde 1973	171

Tillæg:

Indholdsliste til Vejle Amts Årbøger 1968—72.

Register 1968—72.

BIOGRAFISKE DATA OVER BIDRAGYDERNE
TIL VEJLE AMTS ÅRBOG 1973

N. S. Schmidt, Vejle.

F. 16. januar 1896 i Arnum ved Gram. Student Esbjerg 1915. Cand. jur. 1921. Dommerfuldmægtig i Herning. Politifuldmægtig i Fredericia 1922-1940. Politimester i Vejle 1940-1966.

Peter Jacobsen, Hedensted.

F. 22. april 1905 i Hedensted. På Uldum Højskole og Dalum Landbrugsskole. Overtaget gården »Jacobsminde« i Hedensted 1939. Medlem af Hedensted sogneråd og formand for skolekommissionen i Hedensted. Medlem af Vejle amtsråd 1954-1970. Sognefoged i Hedensted 1942-1973, tillige lægdsmand. Landbrugskyndig direktør i Vejle Byes og Amts Sparekasse, nu Sparekassen Sydjylland, Vejle.

Rudolf Volf, Ødsted pr. Vejle.

Se Vejle Amts Årbog 1970.

Werner B. Asmussen, Århus.

F. 15. november 1949 i Tønder. Student Vejle 1969. 3 års studier ved Århus Universitet (historie). Død 4. august 1973.

Arne Thomsen, Horsens.

F. 19. juli 1928 i Serritslev ved Brønderslev. Student Ålborg Katedralskole 1947. Cand. theol. 1954. Lærer 1955-1957. Sekretær Folkekirkens Nødhjælp 1958-1964. Præst ved Vor Frelzers kirke, Horsens, 1964-1971. Sognepræst ved Sønderbro kirke, Horsens, siden 1971. Provst for Horsens-Gedved provsti 1973.

Susanne Krogh Bender, Lyngby.

F. 10. juni 1944 på Frederiksberg. Student Viborg Katedral-skole 1963. Mag. art. Københavns Universitet 1971 (historie). Har skrevet: Saltudvinding i Vendsyssel i sidste halvdel af det 16. århundrede (Vendsyssel Årbog 1972). Præst kontra bonde på stavnsbåndets tid (Ålborg Stiftsbog 1966).

Erik Husted, København.

F. 6. november 1944 i København. Realeksamen. HD fra Handelshøjskolen i København. Bankfuldmægtig. Lokalhistoriske artikler i Fredericia Dagblad, bl. a. om stednavne i Erritsø, ålegårdsfiskeri omkring Fredericia, Rytterskolen i Erritsø, Snoghøj færgested, samt om krigen 1848-49.

Klaus Ebbesen, København.

Se Vejle Amts Årbog 1972.

Sigvard Skov, Kolding.

Se Vejle Amts Årbog 1966.

A. Wamberg, Vejle.

Se Vejle Amts Årbog 1970.

SOGNEFOGDERNE SOM JEG OPLEVEDE OG KENDTE DEM

Af *N. S. Schmidt.*

Den 1. april 1973 ophørte sognefogedinstitutionen at eksistere i Danmark, efter at den havde virket i flere hundrede aar. Ved retsplejeloven, der traadte i kraft i 1919, blev institutionen opretholdt, men grundloven for sognefogderne findes i en kgl. forordning af 11. november 1791. Dog har man kendt sognefogder allerede før den tid, uden at man er i stand til at danne sig et klart billede af deres virke. Men det fremgaar tydeligt af forordningens indledning, at forholdene paa dette omraade hidtil havde været utilfredsstillende. Dengang havde man kun i byerne en slags politi eller vægterkorps, mens landdistrikterne aabenbart i høj grad har savnet nogen til at opretholde ro og orden, og derfor skred man nu til at skabe mere faste forhold ved at give klare regler for udnævnelse af sognefogder. Det hedder i forordningen, at »det er nødvendigt, at der allevegne i vort rige Danmark beskikkes duelige mænd of bondestanden til at være sognefogder«. Det siges endvidere, at de bedst skikkede hidtil ikke sjælden har vægret sig ved at modtage dette embede, dels paa grund af for ringe aflønning, dels fordi de savnede agtelse og velvilje hos almuen. Men nu skulle det være anderledes, og derfor bestemtes det,

at amtmanden i ethvert sogn skulle beskikke en sognefoged, og at der hertil »altid bør vælges en af de skikkeligste, redeligste og mest kyndige mænd blandt sognets almue«. Hans pligter var i det væsentlige at udføre øvrighedens befalinger og vaage over god orden og paase, at loven blev overholdt. Han kunne faa mere end nok at gøre, for det hedder videre, at han skulle føre kontrol med kroerne, forhindre forbrydelser og paagribe forbrydere og omløbere og formane folk mod uorden og ulydighed mod øvrigheden samt foretage udpantning og forkyndelser. Det paalægges ogsaa sognefogden at vise »sagtmodighed og beskedenhed imod almuen«, og denne skulle til gengæld vise agtelse for hans bestilling. Nu skulle man jo saa vente, at sognefogden for alt dette maatte faa tillagt en anstændig løn, men denne side af sagen fortoner sig i slutningen til nogle vage »belønninger«, som de benævnes: Sognefogderne skulle »anses som de mest agtede af almuen og i samkvem have det øverste sæde«. Endvidere var de fritagne for kongerejser, for indkvartering, for arbejde ved veje, kirker og deslige samt for at svare delinkventomkostninger og bropenge, og endelig skulle de som noget konkret nyde 12 skilling i salær for hver udpantning.

Det tør jo nok siges, at der var mere af smukke ord og velmenende tanker end haandgribelige fordele i denne forordning, men den førtes dog efterhaanden ud i livet, og med de forandringer, som tiden og forholdene medførte, byggedes sognefogedinstitutionen op og fik den skikkelse, som den havde i vor tid. Men selv om loven paalagde befolkningen at vise agtelse for sognefogden, saa er det jo den slags, som ikke kan befales, og naar der ikke desto mindre stod betydelig agtelse og respekt om ham, saa skyldes det nu mindre

Sognefogdernes politiskilt, som det brugtes ved sognefogedinstitutionens ophævelse. Det udleveredes fra rigspolitichefen og er paa bagsiden forsynet med et nummer, saaledes at der var kontrol med, til hvem det udleveredes. Det var ens for sognefogderne og alle grader inden for politiet. De fleste sognefogder fra vore dage har næppe nogen sinde haft det fremme i tjenstligt øjemed.

(Fot. Leo Novrup.)

loven end sognefogdens egen person og den naturlige myndighed, som han jævnt og ligetil forstod at omgive sig med.

Gennem en meget lang aarrække har jeg haft lejlighed til at følge sognefogderne her i amtet paa aller-nærmeste hold, først som politifuldmægtig i Fredericia fra 1922 til 1940, og dernæst som politimester i Vejle i tiden fra 1940 til 1966. Straks fra første færd som ung fuldmægtig hørte jeg, at sognefogder var folk, som man skulle behandle med agtelse og respekt. Mine første chefer havde alle været herredsfuld­mægtige, og de havde et særligt tillidsfuldt samarbejde med sogne-

fogderne, som bistod dem paa mange maader — ikke alene i embedsførelsen, men ogsaa i udøvelsen af deres private praksis, der indtil 1935 spillede saa stor en rolle. Derfor var det naturligt, at de betragtede disse deres medhjælpere med den største sympati og agtelse, og det var ligesaa naturligt, at de søgte at overføre denne opfattelse til deres fuldmægtige og øvrige personale, da de selv blev chefer som dommere eller politimestre. Bl. a. lærte vi fra den første dag, at vi skulle titulere dem med betegnelsen sognefoged, hvor det naturligt kunne falde ind i samtalen, og blot ved denne lille ting fik vi straks en fornemmelse af, at sognefogden ikke var en hr. »hvemsomhelst«.

Hvad nu sognefogdens beskikkelse angaar, saa skulle den altsaa foretages af amtmanden. I praksis foregik det gerne paa den maade, at politimesteren skrev til sogneraadet og udbad sig en indstilling af 3 egnede og helst ogsaa villige mænd, og blandt disse var ofte den afgaaede sognefogeds søn nr. 1, saaledes at resultatet i mange sogne blev det, at sønnen fulgte efter faderen, hvilket i flere tilfælde skete gennem flere slægtled. Sognefogedhvervet var et borgerligt ombud, som enhver var pligtig at modtage og beklæde i 3 aar, men det siger sig selv, at man helst kun ville udnævne folk, der var villige til at indtræde i stillingen, der vel nok helt op til vor tid stadig blev betragtet som et æreshverv. Men det var ikke alle, der ønskede at komme i betragtning. Jeg mindes i al fald et par tilfælde, hvor en gaardejer udtrykkelig bad om fritagelse, da han ikke kunne afse tid, og det er ogsaa forekommet, at folk efter 3 aars virke bad sig fritaget. Hvis man ikke gjorde det, fortsatte man uden videre — undertiden i 40 aar eller mere. Ja, jeg mindes endnu, at den i sin tid kendte og paa hele egnen højagtede

K. M. Henriksen, Haastrup, kunne fejre det meget sjældne 50 aars jubilæum som sognefoged. Men selv om stillingen betragtedes som et æreshverv, var der nok noget om, at den nimbus, der før havde været om den, i vor tid var ved at blegne lidt — uden sognefogdernes egen skyld, men som følge af udviklingen. Blandt de 3 af sogneraadet foreslaaede indstillede politimesteren saa een, og det var gerne nr. 1, der da blev udnævnt. I nogle sogne var det skik, at sogneraadet indkaldte til et beboermøde for at høre folkets mening om, hvem der burde foreslaas. Men den fremgangsmaade er ikke paabudt i loven. Dog, hvor den anvendtes, maa det jo erkendes, at sognefogden her trods den amtslige udnævnelse virkelig var valgt paa særlig demokratisk vis. I mindre sogne var der kun een sognefoged, men det mest almindelige var 2; enkelte sogne havde 3 distrikter, og et sogn som Brande havde hele 4 sognefogder før kommunesammenlægningen.

Hvem kunne blive sognefoged? Ja, princippet fra 1791 om, at han skulle være en redelig og kyndig mand fastholdtes. Der krævedes ingen særlig uddannelse, ingen kursus, ingen eksamen, kort sagt: Han skulle blot have almindelig sund fornuft og være en agtet og respekteret mand. Og dog: Der kunne ikke beskikkes personer, som ikke havde nogen selvstændig stilling. Jeg mindes saaledes aldrig, at nogen tjenestekarl — han være nok saa dygtig — er blevet beskikket som sognefoged. Men en gaardejer, der blev aftægtsmand eller rentier, kunne fortsætte i bestillingen. Visse stillinger var uforenelig med hvervet. F. eks. kunne en beværter eller gæstgiver ikke beskikkes. Her i Vejle amt fulgte man — i al fald i et vist tidsrum — det princip, at en sogneraadsformand eller kommunekas-

serer kunne ikke beskikkes, men hvis de som sognefogder fik en af disse stillinger, fik de gerne lov til at fortsætte. — Efter loven skulle sognefogden vælges blandt almuen, hvorved man mente bondestanden. Men det toges ikke mere bogstavelig. Baade funktionærer, lærere og købmænd kunne eksempelvis godt beskikkes. Skønt loven nævner *mænd*, var der efter almindelig sprogbrug ikke noget til hinder for, at kvinder kunne udnævnes, selv om en gammel kancelliskrivelse af 1798 sagde, at Kvinder ikke *bør* beskikkes til sognefogder. En lov af 1921 udtaler imidlertid, at mænd og kvinder er ligestillede i henseende til alle ved lov bestemte hverv i stat og kommune, og herunder falder altsaa ogsaa sognefogedhvervet. Jeg ved dog ikke af, at der nogensinde her i amtet er udnævnt nogen kvinde til sognefoged, men andre steder er det sket, selv om det kun drejer sig om enkelte. Efter beskikkelsen skulle sognefogden tages i ed, men i nyere tid er denne ed afløst af en skriftlig erklæring. Oprindelig skulle bestillingen oplæses fra prædikestolen, senere afløstes denne bekendtgørelsesform af oplæsning ved kirkestævne, men selv dette er forlængst bortfaldet.

Oprindelig havde sognefogderne som nævnt i forordningen en række politimæssige opgaver, men efterhaanden som politiet og da især landpolitiet udbyggedes, svandt disse pligter faktisk næsten helt bort, men sognefogderne havde dog stadig politiskilt og enkelte endog uniformskasket. Polititegnet var nøjagtig som politiets, men forinden rigspolitiet indførtes i 1938, varierede tegnene en del. Ofte bestod det af en halvmaaneformet eller skjoldformet messingplade, der blev baaret tværs over brystet i en kæde om halsen. Nej, i vor tid fik de en hel del andre ting af mere

civil art at tage vare paa. Fra 1. januar 1923 fik de betroet vigtige opgaver med at føre den nye ægteskabslovgivning ud i livet. De skulle saaledes kontrollere opfyldelsen af ægteskabsbetingelserne ved indgaaelse af ægteskab, udstede attester herom og foretage borgerlige vielser. De førte endvidere fortegnelse over hundeejere og udleverede hundetegn. De indkasserede bøder og underholdsbidrag, foretog udpantning og udlæg og førte dagbog og kassebog. De modtog hittegods — herunder herreløse hunde — og tog sig af bortkomne husdyr, ja, de kunne endog holde auktion over disse. De histod ogsaa dommerkantorerne paa forskellig vis, f. eks. ved registrering af mindre boer. Det vil heraf ses, at arbejdet var blevet mindre fysisk præget end det egentlige politiarbejde til tider er, og under den synsvinkel skal man nok ogsaa se den regel, at der ikke var nogen 70 aars aldersgrænse for sognefogder. Mange fortsatte da ogsaa til langt op i firserne og gjorde udmærket fyldest.

Som oftest var de ogsaa lægds mænd og førte lægdsrullen. Denne bestilling, som altsaa hørte under udskrivningsvæsenet, gav dem yderligere autoritet og var gennemgaaende et arbejde, der interesserede de fleste. Indtil for nogle aar siden indrykkedes der af udskrivningskredsen hvert efteraar i bladene en bekendtgørelse om, at de unge, der i aarets løb fyldte 17 aar, skulle i løbet af november og december maaned melde sig hos lægdsmanden for at blive optaget i lægdsrullen, som det hed. De unge blev da indskrevet i en protokol, og efter nytaar indsendte lægdsmanden saa en fortegnelse over de optagne til politikontoret. I aarets løb skulle de værnepligtige melde til- og fraflytning til lægdsmanden. Og det kunne især ved skiftedagstide give anledning til et betydeligt skriftligt

arbejde. Ligeledes var det hans opgave at modtage og viderebringe indkaldelsesordrer. Og saa skulle lægdsmanden ogsaa møde til sessionerne med de folk fra hans distrikt, som havde mødepligt, ja, ved denne lejlighed var han efter loven endog regulært medlem af sessionskommissionen.

Udskrivningschefen for Vejle politikreds var i mange aar den sympatiske og meget afholdte E. Djarnø fra 4. udskrivningskreds i Aarhus, og jeg ved, at han satte megen pris paa lægds mændene. Han gjorde da ogsaa alt, for at de skulle føle, at de var fuldgyltige medlemmer af sessionen, og at deres ord havde vægt. Hver gang et nyt lægd mødte, rejste han sig altid og gik hen og gav haand til lægdsmanden, idet han i fortrolighed bad ham oplyse, om nogen af de værnepligtige var mindre begavet, eller om der kunne være andet af betydning.

I mange aar var de aarlige — senere de halvaarlige — sessioner en af de store begivenheder for lægds mændene, men efterhaanden ændrede sessionerne karakter, og de gled mere og mere i baggrunden og følte sig tilsidst ret overflødige. Nævnes kan det endnu, at lægds mændene ogsaa indgik i mobiliseringsplanerne, hvori der var tildelt dem en række bestemte, vigtige opgaver. Men det blev efterhaanden klart, at hele den her skildrede ordning gik mod sin afslutning. Fra 1. april 1970 omorganiseredes hele udskrivningsvæsenet, og stillingerne som lægds mænd bortfaldt.

Og omtrent samtidig indtraadte der en række ændringer, der efterhaanden berøvede sognefogderne deres arbejdsomraader og derved lidt efter lidt gjorde dem næsten overflødige. Kommunesammenlægningen i 1970 bevirkede, at 10 sognefogder i Vejle politikreds gled ud, idet deres distrikter blev lagt ind under Vejle

købstad, og i byomraader hørte sognefogder jo ikke hjemme. Fra 1. januar 1970 overtog kommunalbestyrelsen alle sognefogdens hidtidige opgaver indenfor ægteskabsvæsenet — baade prøvelse af bevisligheder

Dette tegn findes i sognefoged Peter Jacobsens besiddelse (se den følgende artikel i aarbogen) og har været i slægtens eje gennem flere generationer. Alder ukendt, men det bærer præg af megen brug. Det har paa forsiden et (slidt) relief af rigsvaabnet med krone, løver og hjerter. (Fot. Leo Novrup.)

og foretagelse af borgerlige vielser. Samme dato traadte en ny hundelov i kraft, hvilket medførte bortfald af registrering af hunde, hundetegn og hundeafgift. Tilbage var hovedsagelig kun udpantning og udlæg, optagelse af nogle herreløse dyr og nogle forkyndelser. Og naar man samtidig har i erindring, at det var en tid, hvor staten spejdede efter sparemuligheder, ja, saa blev man hurtig klar over, hvor det bar hen:

Sognefogedstillingerne gik mod afslutningen, og denne kom saa endelig og afgørende den 31. marts 1973. Denne dato afgik der i *Vejle amt* 103 sognefogder, nemlig 31 i Vejle politikreds, 50 i Horsens, 15 i Kolding og 7 i Fredericia. Kun een eneste sognefogedstilling i Vejle amt bevaredes, nemlig den paa Endelave. Der var undtagelsesvis af justitsministeriet givet adgang til at bevare enkelte, naar særlige forhold gjorde sig gældende, f. eks. paa ensomt beliggende øer, og denne undtagelsesregel blev altsaa anvendt paa Endelave.

Naar sognefogedinstitutionen nu er afskaffet, skyldes det ikke sognefogderne selv — for de har røgtet deres hverv paa udmærket maade, se nedenfor — men det skyldes nok en række udefra kommende omstændigheder — og da ikke mindst den store forandring, som samfundet i den nyere tid er undergaaet. Fra at være et agerbrugsland, hvor den største del af befolkningen ernærede sig ved landbrug, er vort land i betydelig grad blevet et industrisamfund med en voldsom udviklet motorisering, og befolkningen har koncentreret sig mere og mere i byer og bymæssige bebyggelser, hvor sognefogderne ikke hører hjemme. Og selv paa landet er der større bevægelighed i befolkningen end før med betydelig til- og fraflytning, saaledes at der ikke kunne være helt det samme fortrolige forhold til befolkningen som tidligere, hvor alle kendte ham som een af sognets centrale personer, som man jævnlig havde ærinde til. Efter loven var sognefogden uden tvivl tænkt som en slags tillidsmand for hele sognet, men det forudsatte naturligvis, at alle havde mulighed for at kende ham godt, og det havde man da ogsaa før, fordi folk dengang gennem mange aar forblev i den landsby, hvor

de nu boede, og fordi man ganske naturligt kunne spørge sognefogden til raads snart om det ene og snart om det andet. Og dette gjorde man, fordi man havde tillid til ham, og fordi han var øvrighedens stedlige repræsentant. Og fordi han var en af deres egne, gik man trygt til ham. Han gav øvrighedens til tider noget barske ansigt et mere venligt og fortroligt skær end det, man kunne møde paa nogle af de store og fjerne offentlige kontorer i byen. Men efterhaanden som folk flyttede til og fra, blev dette fortrolige menneskelige billede mere udvisket, og da der ogsaa paa saa mange maader kom nyere og praktiske kontorhjælpemidler til, laa den tanke nær, at man hellere maatte foretage den radikale forandring, som nu er sket. Men man kan rigtignok sætte et stort spørgsmaalstegn ved, om samfundet rent menneskelig set har vundet noget ved denne ændring. Økonomisk er der ikke meget at spare. De ca. 3 mill. kr., som institutionen kostede staten aarligt, er jo ikke sparet i sin helhed, idet en del opgaver som f. eks. indenfor ægteskabslovgivningen nu blot skal udføres af andre, hvis timebetaling ganske givet ligger langt over sognefogdens.

Dette resultat kommer man i al fald let til, naar man hører, hvordan sognefogden var aflønnet. Forordningen af 1791 havde jo stillet bedre lønninger i udsigt, men de gode hensigter blev ikke omsat i en blot nogenlunde rimelig aflønning. I mange aar fik sognefogderne et lille, fast aarligt beløb, men saa gik man i fyrreerne over til en beregning efter indbyggertal og arealstørrelse. Eksempelvis kan nævnes, at i 1947 udgjorde lønnen et fast aarligt grundbeløb paa 70 kr. — skriver halvfjerds — samt derudover et beløb af 11 øre pr. indbygger og 3,5 øre pr. hektar. For dog at hindre den helt urimelige flothed bestemtes det, at

lønningen dog i intet tilfælde maatte overstige 800 kr. aarlig. I 1949 tillagdes der sognefogderne et dyrtidstillæg paa 50 pct. I de senere aar er indtægterne dog forøget noget, og som lægds mænd fik de en særlig godtgørelse, nemlig paa $\frac{1}{3}$ af sognefogedvederlaget. Endvidere fik de telefonudgifterne godtgjort og efterhaanden en smule befodringsgodtgørelse, og lidt gebyrindtægter kunne der ogsaa være, men alt i alt var resultatet saare beskedent varierende vel fra ca. 1000 kr. aarlig for de mindre distrikter til vel ca. 3000 kr. for de største. Hver halve aar udfærdigede politikontoret en nøjagtig opgørelse til hver sognefoged udregnet paa kr. og øre efter ovennævnte beregningsgrundlag. At man i al fald nu sparer *det* betydelige pillearbejde, er dog en gevinst. Det maa indrømmes.

Men ellers er det smaat med gevinster ved reformen, ja, set i en mere almenmenneskelig belysning anser jeg den for et tab. Selvfølgelig kan andre da nok klare de konkrete ting, som sognefogderne hidtil har skullet tage sig af. Men der er noget, der ikke kan erstattes ved nyordningen, og det er betydningen af det naturlige kontaktlede, som sognefogden udgjorde mellem befolkningen og de højere myndigheder. Og som følge af hans store lokalkendskab var han i mange sager i stand til at give kriminalpolitiet vigtige oplysninger, naar de skulle opklare en forbrydelse paa egnen. Denne værdifulde mulighed vil nu efterhaanden forsvinde. Og det er saadan set ret mærkeligt, at man i vor tid med krav om nærdemokrati og medvær nu fjerner et led, der netop havde sin store betydning som et formidlende organ i embedsmaskineriet. Her mødte vi nemlig en administration, der passede lige ind i den danske hverdag, og som var helt forskellige fra den,

der nu mange steder opbygges saa stort og dyrt og flot. Der kan være anledning til at pege paa, hvor jævnt og ligetil og billigt, der blev virket. Her var der ikke tale om embedsmandsvælde, som der jo tit klages over i dag paa andre omraader. Her var intet bureaukrati. Sognefogderne tog jævnt, praktisk og fornuftigt paa tingene, og her har det vist sig, at sund fornuft og praktisk sans kan være mere værd end nok saa megen teoretisk lærdom fra skoler, kurser og lignende.

Men selv om et arbejde gøres nok saa godt, saa har vi jo den skik i Danmark, at der skal foretages eftersyn hos den, der har et offentligt hverv med ansvar for penge, og her var det en politimesters opgave at foretage et aarligt kasseeftersyn hos sognefogderne. Nu kan kasseeftersyn jo forme sig meget forskelligt, hvilket jeg personlig har oplevet. Jeg mindes endnu med usvækket forbløffelse efter et halvhundrede aars forløb det første af statens kasseeftersyn, som jeg overværede. Jeg var dengang politifuldmægtig i Fredericia. En dag gik døren til forkontoret op, og ind ilede en mappebærende herre. Efter et kort og ligegyldigt goddag, foer han gennem skrankelemmen og gik lige løs paa politimesteren, der stilfærdigt netop passerede forkontoret med en pengekasse i haanden. »Kom med den« raabte den for os endnu ukendte herre, idet han rev kassen ud af haanden paa den intetanende politimester. »Det er justitsministeriets kasseinspektør.« Politimesteren bemærkede nu sagtmødig, at det var hans private kasse, men det affærdigedes med en kort bemærkning om, at det kunne jo ingen se, og at det ogsaa var ligegyldigt. *Han* skulle se alle kontorets kasser. Hele tonen fra denne højst besynderlige og direkte uforskammede optræden prægede hele det følgende eftersyn. Og kun fordi politimesteren — Jens Simon-

sen hed han — var en kultiveret og nobel personlighed, blev der ikke skænderi og ballade ud af dette besynderlige optrin. Men uvenlighed og tydelig mistænksomhed saavel overfor politimesteren som alle paa kontoret lyste ud af ethvert spørgsmaal fra den meget aggressive herre, skønt der ikke var den ringeste grund til mistanke om noget som helst ulovligt. Dette kasseeftersyn var heldigvis enestaaende i sin art, og i alle aarene siden da har alle de kasseeftersyn, jeg har været ude for, været præget af venlighed, elskværdighed, forstaaelse og høflighed.

Og jeg behøver vel ikke at tilføje, at mine eftersyn hos sognefogderne formede sig paa en noget anden maade end det første hos politimesteren i Fredericia. Jeg havde i al fald grundig lært, hvordan man *ikke* skulle optræde. Det var i virkeligheden et ret stort arbejde at komme rundt til samtlige sognefogder i Vejle politikreds een gang om aaret. Paa et vist tidspunkt var der hele 52, men det var alligevel noget, jeg gik til med glæde. Det var min opgave at paase, at de førte de foreskrevne protokoller, at deres kasser stemte — hvis der overhovedet skulle være noget i dem — at de fornødne bilag var til stede o.s.v., og det var uhyre sjældent, at der var noget virkeligt at rette. Men der kunne jo være et eller andet at give vejledning om.

Under disse besøg havde man rig lejlighed til at konstatere, at sognefogedinstitutionen var en af de mest uformelle og mest menneskelige foreteelser indenfor dansk retsvæsen. Der var som regel ingen faste kontortider. Folk kom med deres problemer efter fyraften eller i middagsstunden eller efter aftale. Og skriveri var der mindst mulig af. Den jævne mand ser helst en sag ordnet mundtlig eller pr. telefon, og ofte traadte sognefogdens kone til og klarede tingene, naar

Dette sognefogedtegn (alder ukendt) stammer fra Vestjylland og er et helt enkelt messingskjold uden krone eller lignende. Indtil 1938, da rigspolitiet indførtes, blev polititegnene til sognefogderne og politiet (uden for statspolitiet) anskaffet af kommunerne (amtskommunerne) og varierede meget i udseende.

(Fot. Leo Novrup.)

manden ikke var hjemme. Jævnlig skulle der indkasseres penge saasom visse skatter, afgifter, gæld ifølge dom o.s.v. Og her tør det nok siges, at det uformelle og menneskelige traadte stærkt frem. Som staaende midt i det praktiske liv vidste sognefogderne besked om mange ting. De vidste, naar mejeripenge blev udbetalt, naar svin skulle leveres, og naar overskud fra slagteriet kom, hvornaar en mand skulle sælge en ko, kalv eller hest, og saa indrettede man inkassationen efter det. De paatog sig ofte en ekstra ulejlighed ved at modtage afdrag for at faa pengene ind, skønt de kun havde pligt til at foretage en udpantning eller et

udlæg, som ofte ikke ville have givet en øre. De kendte tit næsten enhver mand i distriktet og vidste derfor ogsaa, hvem de kunne stole paa. Det skete jævnlig, naar sidste frist for skattebetalingen var udløbet, at de simpelthen af egen lomme lagde de fornødne beløb ud, og de fik da ogsaa næsten altid deres penge ind igen. Disse naturlige og omsvøbsfrie forhold har nu fungeret tilfredsstillende i menneskealdre, og de fordele af medmenneskelig art, der var forbundet dermed, kan man nok ikke regne med fremtidig, for de passer næppe til et stort og velsmurt og fjernt embedsmaskineri. Under de aarlige besøg gjorde man som tilsynsførende klogt i at respektere de mere eller mindre uformelle fremgangsmaader, som blev brugt. Selvfølgelig saa man de ting efter, der skulle paases, men det faldt naturligt at se stort paa smaating, især da resultaterne var saa gode og fornuftige, som de var.

De aarlige eftersyn formede sig da ogsaa jævnt og naturligt. Først blev bøger og papirer gennemgaaet og drøftet, og naar det tjenstlige var overstaaet, kom kaffen gerne paa bordet. Og nu var der lejlighed til at snakke om alt muligt, herunder ogsaa om familiemæssige og personlige problemer. Gennem de 25 aar lærte jeg derfor ogsaa sognefogderne at kende som privatmennesker tilligemed deres koner og tit ogsaa deres børn. Gæstfriheden var stor og hjertelig. Rørende er det for mig at tænke paa, at nogle sognefogedkoner ofte havde bagt en bestemt kringle til mig, fordi jeg aaret i forvejen havde rost den som noget, jeg særlig godt kunne lide. En ubetydelighed, ja vel, men en lille ting, der illustrerer atmosfæren. En anden bagatel mindes jeg. Da jeg i foraaet deltog i en afskedsmiddag for sognefogderne, kom en af deres koner hen og spurgte, om jeg kunne huske, dengang da jeg havde

givet hendes lille dreng hans sut. Det kunne jeg, selv om drengen nu var 20 aar. Der var saamænd ikke sket andet, end at jeg under et besøg var blevet alene i stuen med papirer og bøger og et spædbarn i vuggen. Pludselig begyndte den lille at skrigte højt, men det var blot, fordi han havde tabt sin sut, og det var mig da en let sag at stilne graaden ved at finde sutten og stikke ham den i munden. Ogsaa en ubetydelighed, som altsaa dog baade moderen og jeg huskede nu 20 aar efter. Naar jeg nævner disse smaating, er det kun for at belyse, hvor formløs, naturlig og ligetil en embedsforretning kunne forløbe i Vejle politikreds, naar den foregik i et sognefogedhjem. Naar jeg nu efter saa mange aar ser tilbage, mindes jeg med glæde og taknemlighed den naturlige venlighed og gæstfrihed, som jeg mødte hos sognefogderne. Det vil forstaas, at det tjenstlige, der selvfølgelig fuldt ud blev tilgodeset, jævnligen glad over i en venskabelig og ligefrem omgangsform, der vist var til lige glæde og udbytte for begge parter. Mange, mange af de gamle stovte sognefogder fra min første tid er nu forlængst borte, men jeg mindes dem med den største taknemlighed og ærbødighed som gode og trofaste venner. Alt det her skildrede er jo for mit vedkommende forlængst historie, men det var en periode, der gav mig et væld af gode og rige minder.

I forbindelse hermed vil jeg gerne fremhæve endnu et par ting. Selv om staten som før nævnt ikke har været rundhaandet med aflønningen, saa har den dog ønsket at aabne adgang for en anerkendelse af sognefogdernes virke paa anden vis. Her tænker jeg ikke paa den takkeskrivelse og det askebæger, som justitsministeriet lod tildele hver enkelt sognefoged ved hans afgang, men paa muligheden for at opnaa en ordens-

dekoration i lighed med statens tjenestemænd efter et vist aaremaals god og samvittighedsfuld indsats. Efterhaanden havde der udviklet sig den praksis, at en sognefoged fik tildelt Ridderkorset af Dannebrog, naar han var fyldt 70 aar, og naar han havde virket tilfredsstillende i 30 aar. I mange aar indtil 1952 fik han Dannebrogsmændenes Hæderstegn — Sølvkorset. Men denne praksis ændredes noget i 1952, da kongen bestemte, at alle, der skulle dekoreres, skulle have Ridderkorset som den første udmærkelse. Aarsagen her til var nok den, at Dannebrogsmændenes Hæderstegn stort set blev tildelt tjenestemænd i de lavere charger som en første og gerne eneste og endelig dekoration, mens de højere modtog Ridderkorset, og det skabte nogen fortrydelighed, at man paa denne maade ligesom satte et stempel paa folk, samtidig med, at man ville udmærke dem.

For ovennævnte hæderstegn gjaldt der den regel, at det blev tilsendt vedkommendes foresatte, for at det kunne blive ham overrakt paa højtidelig vis, hvilket var paabudt i den kgl. anordning herom, mens Ridderkorset blev sendt direkte til vedkommende selv pr. post. Nu kan man sige, at det da kan være ligegyldigt, paa hvilken maade korset udleveres. Men det er det nu faktisk ikke. Der var efterhaanden tradition for, at overrækkelsen foregik ved en festlighed — enten i sognefogdens hjem eller i forsamlingshuset, hvor familie, venner og bekendte mødte for at overvære det højtidelige øjeblik, da korset blev hæftet paa den udmærkedes bryst. Vi hører jo gerne, at vi danske er et formløst folk, men jeg har i al fald erfaret, at der er grænser for den paastand, og at formen oven i købet i nogle situationer spiller en afgørende rolle. Jeg erindrers saaledes et tilfælde, hvor en lægdsmand blev tildelt Fortjenstmedaillen i Sølv for 40 aars virke, og

for den dekoration gjaldt den regel, at den blev sendt direkte til den paagældende pr. post. En dag blev han saa ringet op af postekspeditionen, og postbudet ønskede ham til lykke. Da manden bad om en nærmere forklaring, blev der svaret, at der var kommet et stort brev til ham fra ordenskapitlet, saa det var nok en ordensdekoration. Lidt efter kom postbudet saa med brevet, og siddende hjemme i sit ensomme køkken — vedkommende var enkemand — aabnede han det og trak medaillen med tilhørende papirer frem. Lidt efter blev den lagt ned i en skuffe, hvor den forblev. Senere talte jeg med lægsmanden, og han udtalte da sin store skuffelse over den formløse ligegyldighed, hvormed han havde faaet tilstillet medaillen. Det, der skulle være en opmuntring og glæde, var altsaa blevet til en skuffelse. Det ses deraf, at den jævne mand gerne ser, at en udmærkelse overrækkes med manér i overværelse af familie m. fl. Da nu nyordningen med Ridderkorset kom, stod vi over for det samme problem, idet det jo ogsaa tilsendtes direkte. Fra politimestrenes side blev der gjort forestilling paa allerhøjeste sted med ønske om tilsendelse til politimesteren for senere højtidelig overrækkelse, men forgæves. Der var intet at gøre. Derfor gik vi her i kredsen over til at aftale med sognefogderne, at naar de en dag fik et brev fra ordenskapitlet, og de ønskede en officiel overrækkelse, skulle de sende brevet ind til politikontoret. Paa denne maade blev der mulighed for at omgive begivenheden med en vis festivitas.

Min *sidste* overrækkelse af et ridderkors staar i grell modsætning til ovennævnte postmodtagelse i køkkenet. Det drejede sig om sognefogderne i Ringgive sogn, Stein Storbak og Kristian Rahbek, der i 1965 samtidig fik tildelt Ridderkorset af Dannebrog. Overrækkelsen fandt sted i St. Karlskov forsamlingshus, hvor

sogneraadet havde indbudt en større kreds med tilknytning til de to sognefogder til en frokost. Men forinden denne fandt højtideligheden sted. Staaende foran hele denne skare af familiemedlemmer, venner og bekendte blev de to sognefogder hædret paa den maade, at jeg — for en sjælden gang iført tjenesteuniform — talte til dem om betydningen af den udmærkelse, der var tildelt dem. Jeg talte om det symbolske i korset, der viste hen til, at vi var en kristen nation, om kronen, der pryder korset foroven og peger paa vort aartusindgamle kongedømme, og om flaget og fædrelandet symboliseret ved ophængningen i det dannebrogscarvede baand. Til slut takkede jeg dem for de mange aars gode virke som sognefogder i Ringgive sogn. Derefter hæftede jeg korset paa deres bryst, gav dem haand og udbragte et leve for dem. Jeg tror, at denne festlighed og formen for samme glædede de to mænd dybt og gav dem et virkeligt smukt minde. Og glæden forøgedes derved, at baade sogneraadsformanden, præsten m. fl. ogsaa i taler gav udtryk for sognets anerkendelse og tak overfor de dekorerede, der begge sluttelig takkede for korset og højtideligheden. Nej, lad os dog beholde lidt af formerne, saa længe der er nogen, der har glæde af dem.

Jeg mindes i denne forbindelse min *første* overrækelse af en ordensdekoration. Det var engang i tyverne, da jeg som politifuldmægtig og fungerende politimester i Fredericia overrakte Dannebrogsmændenes Hæders tegn i Andkjær skoles gymnastiksal til en af de faa tilbageværende veteraner fra krigen 1864. Ogsaa her var der forsamlet en stor kreds fra hele sognet omkring et kaffebord, og dekoreringen fandt sted paa tilsvarende højtidelige maade med hyldest i taler og sang til den gamle dybt rørte soldat.

De her nævnte sammenkomster havde jo en speciel

Sognefogdens guldtræssede uniformskasket, som den saa ud i vor tid. Tilhører sognefoged Kjeld Christensen, Vindelev. Arvet fra faderen, sognefoged Vald. Christensen, smst. Den svarer helt til politiets, f. eks. landpolitiets. Fra gammel tid var den guldtræssede kasket øvrighedens kendetegn. Den udleveredes til de sognefogder, der ønskede det. Blev næsten, ikke baaret af nogen i de senere aar.

(Fot. Leo Novrup.)

og særlig festlig karakter, men det siger sig selv, at der ofte i aarenes løb har været afholdt møder med sognefogderne for at give instruktion om nye opgaver og lignende. I løbet af den sidste snes aar blev det efterhaanden en fast aarlig skik, at politimesteren indbød dem til en frokost forskellige steder i politikredsen, hvor tjenstlige spørgsmål af baade generel og speciel art blev drøftet. Den betaltes nu af staten, men indtil for en del aar siden af politikassen under nøje kontrol af justitsministeriet. Det var næsten den eneste flothed — om man kan kalde et beskedent maaltid saaledes — som staten udviste overfor sognefogderne, men da der samtidig blev givet tjenstlig instruktion og af og til ogsaa holdt et tjenstligt foredrag, traadte det selskabelige moment jo noget i baggrunden. Men

naar jeg tænker tilbage paa tyverne og trediverne, var der ikke en øre til den slags udskejelser hverken fra politikassen — som iøvrigt jo nu forlængst er inddraget i statskassen — eller fra andre offentlige kasser. Jeg mindes fra min Fredericiatid, hvordan man da klarede det problem. Jo, sognefogderne inviterede gerne paa en sommerudflugt med medbragt madkurv, d. v. s. sognefogderne pakkede deres kurve, og saa blev vi fra politikontoret tildelt hver sin sognefoged med en ekstra stor kurv. Alt var for egen regning og uden spor af udgifter for det offentlige. Men vi havde det hyggeligt og rart, og var der noget tjenstligt, der skulle drøftes, saa havde vi lejlighed til det ved dette primitive og billige arrangement. Jeg mindes endnu en af de første udflugter af den art, da gamle Marcus Ousen fra Egeskov som formand for den lokale sognefoged- og lægdsmandsforening var en elskelig og straalende vært sammen med hans venlige og altid gæstfrie hustru Barbara. Turen gik til Snoghøj, saa det var jo overkommelig — befordringsmæssig set. I vore dage lyder det grotesk, at man ikke kunne afse en øre fra det offentlige til en aarlig sammenkomst, der dog var i høj grad tjenstlig begrundet. Da blev der unægtelig sparet paa de offentlige udgifter til de mindste og — som her — urimeligste enkeltheder.

Men i aarenes løb har der naturligvis ofte været lejlighed til at være gæst hos sognefogderne ved fester af mere privat karakter. Det kunne være en rund fødselsdag, et jubilæum, et sølv- eller guldbryllup og lignende, og jeg mindes disse festligheder med den største glæde. Her havde man rig lejlighed til at erfare, at det var folk med lune og naturlig menneskelighed.

Nu skal jeg ellers ikke nævne navne — for saa kunne der være grund til at nævne mange — men jeg finder dog anledning til at nævne een mand, som

jeg særlig ofte besøgte og havde mange samtaler med, og det er afdøde gaardejer Valdemar Christensen, Vindelev, der i sin ungdom havde været paa Ryslinge højskole. Det var en mand med interesser langt ud over det sædvanlige. Han var glad for at drøfte litteratur, digtning, religion, politik og alle almenmenneskelige spørgsmaal. Han havde et varmt hjerte for de smaa i samfundet — stærk følelsesbetonet som han var. Ligeledes var han stærk nationalsindet og meget interesseret i sydslesvigske spørgsmaal samt hjemmevernsmand. Undertiden satte han sig i sin bil og kørte ned syd for grænsen. Og hvad gjorde han saa? Han gik ind i den første den bedste landejendom og begyndte en samtale med den, han nu traf. Undertiden kom han ind til en tysk familie, og saa kunne det jo knibe med sproget, men han gav ikke op, før han havde faaet en hel del at vide om, hvordan de levede, hvordan landbrugspriserne var o.s.v. Al den slags var et udslag af hans impulsive sind og hans interesse for sine medmennesker. Han var en glad og humørfyldt mand, og en samtale med ham kunne være noget af en oplevelse. Endvidere var han en sangens mand. Han skulle have luft for sine følelser og sin glæde over livet, tilværelsen, naturen, fædrelandet, flaget. Hvor var det synd for ham, at han ikke naaede at faa Ridderkorset, før han døde. Jeg kan ikke tænke mig noget menneske, der ville have glædet og frydet sig over det af hele sit hjerte, som han ville have gjort det. Naar man besøgte ham og hans gæstfri og djærve hustru Mette, kom Højskolesangbogen ofte frem, og naar saa een satte sig til klaveret, lød sangen højt og længe. Og det var betegnende nok ikke mindst Bjørnsens lyse, livsbekræftende toner, der blev foretrukket. Var det blevet ud paa aftenen, skulle der gerne sluttet af med en passende aftensalme.

Hans livlige hjerne tumlede ofte med mange problemer paa een gang, og hans spørgsmaal kunne derfor til tider forekomme umiddelbare og overraskende. Jeg glemmer aldrig hans 75 aars fødselsdag. Vi sad nogle stykker og snakkede sammen efter frokosten. Præsten var ogsaa til stede. Valdemar Christensen har aabenbart syntes, at samtaleemnerne trængte til noget nyt. Jeg saa, at det glimtede lidt i hans øjne, og saa kom det: Sig mig engang, pastor Gamst, hvad skal vi egentlig bestille, naar vi kommer i himlen? Præsten lod sig dog ikke overrumple. For han svarede uden større betænkning: Aah, De skal se, Valdemar Christensen, Vorherre finder nok noget at beskæftige os med. — En dag kort efter talte jeg med ham paa vejen i Vindelev by. Ogsaa da gav hans impulsive tankegang sig udtryk. Vi havde snakket om ret almindelige ting, men pludselig saa han op mod Vindelev kirke og sagde: Ærlig talt, politimester, jeg kan nu ikke godt lide den tanke, at jeg engang skal ligge deroppe paa Vindelev kirkegaard. — Om han har haft en forudelse, røbede han ikke, men ikke længe efter hørte jeg, at han var syg, og det blev en sygdom, som han ikke stod igennem. Jeg kom til dybt at savne denne særprægede, hjertevarme mand ved hans snart derpaa følgende bortgang, og jeg vil altid mindes ham med taknemlighed for et usædvanlig trofast og berigende venskab.

Som før flere gange nævnt har jeg mødt megen gæstfrihed hos sognefogderne, og et yderligere bevis for det samme fik jeg under slutningen af krigen, da det ikke altid var tilraadelig for en politimand at opholde sig i de hjemlige omgivelser. Derfor aabnede flere af sognefogderne beredvilligt deres hjem for mig i kortere eller længere perioder, en imødekommenhed, jeg den dag i dag er dem dybt taknemlig for.

Og saa til slut vil jeg nævne, at sognefogderne her

Summum jus, summa injuria.

Barnemordet.

Maleri af Erik Henningsen 1887. Findes i Den Hirschsprungske Samling.

Det latinske citat stammer fra den romerske statsmand Cicero og betyder:

Den højeste ret (er tit) den højeste uret.

Længst til højre i billedet ses sognefogden, der vogter paa den ulykkelige barnemoderske, hvem hunden alene viser venlighed.

Til venstre i billedet ses herredsfogden og hans skriver og 2 arbejdsfolk, der graver liget op.

som i andre politikredse havde deres egen lokale forening til varetagelse af deres interesser. Den sidste bestyrelse bestod af overlærer Olav Steffensen, Sdr. Omme, der var formand, Mathias Mathiesen, Grarup ved Brande, og Kjeld Christensen, Vindelev. En af de sidste dage i marts maaned d. aa. havde bestyrelsen indbudt til en afskedsmiddag paa Diagonalkroen i Give. Som gæster var inviteret politimester Gøbel og undertegnede, ligesom ogsaa damerne deltog. Festen forløb trods dens vemodige anledning paa udmærket maade med taler af bl. a. formanden, politimester Gøbel og sognefoged Peter Jacobsen, Hedensted. I en morsom versificeret tale tog formanden afsked med baade sine kolleger og foreningen, som man ved et møde kort i forvejen havde vedtaget at opløse. For mit eget vedkommende var det med en egen følelse af vemod, at jeg kunne konstatere, at der kun var et par mand tilbage af de over 40 sognefogder, som modtog mig ved min tiltrædelse af embedet i 1940 — en ny bekræftelse paa de dybtgaaende forandringer, som aarenes evige gang afstedkommer i et menneskes liv. Og saa tog vi da afsked med hinanden og bekræftede derved, at det nu var slut.

Ja, saa er sognefogdernes saga ude, men de kunne gaa af med ære efter et fortjenstfuldt arbejde i det danske samfunds og det danske retsvæsens tjeneste.

Kilder:

Dansk Politistat 1934, Bd. II, ved Christian Gjerlev.
Haandbog for sognefogder, 2. udgave 1949, ved Aage Seidenfaden.

Arkivmateriale fra Vejle Amtskontor.
Arkivmateriale fra Vejle Politikontor.

OPLEVELSER OG ERFARINGER FRA MINE MANGE ÅR SOM SOGNEFOGED

Af *Peter Jacobsen.*

Hvervet som sognefoged gik ofte ved ledighed over til et yngre familiemedlem, og der kunne til tider være tale om et helt familiedynasti af sognefogeder, til stor fordel for embedets udførelse, når der i slægten var oparbejdet gode traditioner for udførelsen af sognefogedens funktioner. Vi har bedt en af de sognefogeder, i hvis slægt der var tradition for beklædelse af sognefogedhvervet, gård ejer Peter Jacobsen, Hedensted, om at berette om sine oplevelser og erfaringer.

Peter Jacobsens tiptipoldefar var sognefoged i Hedensted fra ca. 1780 til sin død 1798. Han efterfulgtes af sin svigersøn, Jens Rasmussen, 1798—1805. Ved Jens Rasmussens afgang var hans søn endnu ikke voksen, og først ved hans sønnesøn — Peter Jacobsens farfar — kom sognefogedhvervet igen i familiens varetægt. Peter Jacobsens farfar, Peder Jacobsen, var sognefoged fra 1892 til 1914. Hans søn, Jacob Jacobsen, var sognefoged fra 1914 til 1942 og efterfulgtes af Peter Jacobsen, 37 år gammel, der fungerede længst af dem alle, nemlig fra 1942 til 1973.

På baggrund af, at en række forfædre havde beklædt sognefogedembedet — iøvrigt helt tilbage til 1791, da Chr. VII udstedte forordningen »om sognefogeders Beskikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger« — var det ikke ukendt land, jeg skulle til at bevæge mig ind i, da jeg i 1942 afløste min far som sognefoged.

Dagligdagen kunne formentlig ikke bringe de store

overraskelser. Min fars facon havde jeg gennem hele min tilværelse haft på allernærmeste hold, og gravede jeg dybt ned i mine barndomserindringer, mindedes jeg, hvordan min bedstefar greb tingene an.

Bedst husker jeg det chok, krigsudbruddet i 1914 gav. Der hvilede en beklemmt alvor over sognets unge hin august aften, de indfandt sig i min bedstefars stue for at afhente deres indkaldelsesordre. Danmarks skæbne under en eventuel krigshandling optog min bedstefader stærkt. Som ungt menneske havde han oplevet krigen i 1864 og vidste noget om, hvad der fulgte i en krigs kølvand.

Begivenhederne gik så stærkt ind på ham, at min far måtte træde hjælpende til.

Noget lignende blev iøvrigt tilfældet hin aprildag i 1940, da den tyske krigsmaskine skyllede ind over landet. Min far måtte som sognefoged formidle indkvartering for værnemagten. En opgave, han så ofte havde været det danske militær behjælpelig med — og med glæde. I dette tilfælde lammede problemerne ham så stærkt, at det vel var ganske naturligt, jeg var ham behjælpelig og bl. a. var med til at anvise de forskellige kvarterer.

To replikker fra den gang har brændt sig fast i min erindring. Een af de tyske soldater spurgte: »Hvor er de englændere, der så umenneskeligt har besat jer, og som vi har til opgave at befri jer for?« Mit svar, at vi ingen engelsk besættelse havde været ude for, fyldte dem med dyb undren, og een af tyskerne udbrød spontant: »Stakkels Danmark«. Han anede vel, hvad der ventede os.

I 1942 afgik min far ved døden, og jeg blev udnævnt til hvervet, iøvrigt den 5. i rækken af slægten.

Min tip-tip-oldefar var sognefoged omkring 1780—

København, den 30 JAN 1973
 J.nr. 5. ktr. 1970-1186-132.

I forbindelse med nedlæggelsen af Deres sogne-
 fogeddistrikt fra den 1. april 1973 vil jeg gerne ud-
 trykke min tak og påskønnelse for den indsats, De som
 sognefoged gennem årene har udøvet i samfundets tjene-
 ste.

Med venlig hilsen

K. Axel Nielsen

Justitsminister K. Axel Niensens takkeskrivelse til sognefoged Peter Jacobsen i forbindelse med nedlæggelsen af hans sognefogeddistrikt. Lignende takkebreve, underskrevet af ministeren personligt, blev sendt til alle de afgående sognefogeder. Sognefogederne fik endvidere som erindring et askebæger i krakeleret porcelæn fremstillet på den kongelige porcelænsfabrik og dekoreret med polititegnet i guld.

98, og var således i embedet, da Chr. VII's forordning vedrørende sognefogeders udnævnelse og beføjelser blev udstedt.

Arbejdet med at være behjælpelig med soldaternes indkvartering under en manøvre har gennem tiderne været en sognefoged- eller rettere en lægdsmandsopgave — de to bestillinger var i regler sammenfaldende. Sognefogedens lokalkendskab ved omfattende indkvarteringer var en stor fordel for de kvartergørende, og arbejdet forløb gerne under fornøjelige og venskabelige former. Jeg erindrer dog een gang, det gik galt:

Min far var blevet anmodet om at være behjælpelig,

Amtmanden over Veile Amt gjør vitterligt.

At den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861

indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861

indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861

M. S. Leimann

indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861
indkomne Brev fra den i Christiania den 17de Junii 1861

men var forhindret og lod derfor mig være en slags stedfortræder. Det blev imidlertid taget meget unådigt op, men far var ubøjelig og var ikke hjemme, da kvarterernes fordeling fandt sted. Arbejdet foregik, i hvert tilfælde i starten, i et meget anstrengt klima, og sandheden i ære måtte jeg gøre svære indhug i fars cigar-kasse og ølbeholdning for ad den vej at mildne de vrede militære sind.

En vis trang til at hævde sig over for militæret har nok altid ligget dybt i bondens sind. Gennem århundreder var det som bekendt bonden, der måtte bære værnepligten. En episode, der fandt sted omkring 1830, fortæller lidt herom:

Hedenstedgaard, hvis ejer iøvrigt havde været sognefoged, var skueplads for følgende:

Een af sognets gårdejere var indkaldt og var deltager i en manøvre på egnen som menig i et fynsk dragonregiment. Han blev ved den lejlighed indkvarteret i sin egen gård. Da han om morgenen ankom til stillingspladsen — Hedenstedgaard — var hans uniform mere præget af staldens rengøring og gårdens øvrige gøremål end af de militære krav til morgenpudsningen. Han blev derfor idømt en ufattelig hård

Sognefogedudnævnelse underskrevet den 19. juni 1861 af amtmand Orla Lehmann (der samme år blev indenrigsminister i ministeriet Hall). Den kalligraferede tekst lyder således:

(Amtmanden over Veile Amt gjør vitterligt:)

At overensstemmende med Forordningen af 11. November 1791 er udnævnt saa og vorder hermed beskikket Huusmand Mathias Christiansen i Dørken til Sognefoged for Thyregod Sogn og haver han i denne sin Egenskab, i Henhold til den af ham aflagte Ed, samvittighedsfuldt at opfylde de ifølge Loven og Anordningen ham paahvilende Pligter og at efterkomme de af hans Foresatte ham givne Befalinger, hvorimod han skal nyde alle en Sognefoged tilkommende Rettigheder.

Under Amtmandens Haand og Segl.

straf — nemlig at løbe spidsrod. En straf, der iøvrigt blev afskaffet i 1836.

Exekutionen skulle foregå i Hedenstedgaard, men da alle forberedelser var truffet — træder gårdens ejer frem og gør påstand om, at han ikke tålte, at en sådan handling fandt sted i hans gård — endog på en af byens mænd og for så ringe en forseelse. Gård-ejeren optrådte så myndigt, at afstrafningen blev fra-faldet.

Tilbage til 1940'erne. I 1944 blev det danske politi sat ud af spillet og måtte enten gå under jorden eller blev sendt til de tyske koncentrationslejre.

For at modvirke, at befolkningen ikke stod helt uden beskyttelse, oprettedes lokale vagtværn, hvoraf et hold patruljerede i gaderne natten igennem. Del-tagelsen heri var frivillig, men så mange meldte sig, at arbejdet ikke blev særligt byrdefuldt. En mindre gruppe tog sig af mere politimæssige opgaver, og ledel-sen af dette vagtværn tog sognefogederne sig af.

Det førte til adskillige spændende oplevelser, som det vil føre for vidt at gengive her, men et par enkelte skal medtages:

Opgaverne var som sagt forskelligartede, og en del problemer blev løst, så en vis hjælp opnåedes vel også. Jeg må dog indrømme, at det gamle ordspil om lyk-ken, der er bedre end forstanden, stod os i høj grad bi i vagtværnet. Iøvrigt var spillet så ulige, at hvis vi tog os selv for højtideligt, var slaget på forhånd tabt.

En regnfuld novemberdag i 1944 blev jeg tilkaldt til et biluheld. Den tyske værnemagt var stødt sammen med en dansk bilist. Danskeren havde efter min op-fattelse så afgjort skylden, og de tyske soldater tog det derfor ganske lidenskabsløst, hvorimod min lands-mand brugte alle sprogets gloser — på tysk — for at

Understaaende Niels Peder Nielsen i Katballe, som
 under 19 d. M. er beskikket til Sognefoged for Vester
 Sogn, lover og sværger fornavn at jeg i denne Bestilling
 vil være Danmarks Riges Grundlov, Kongen og Øvrigheden
 tro og lydige, efter yderste Evne opfylde de mig
 ved Lovgivningen paalagte Pligter og samvittigheds-
 fuldt, dels udføre dels påse, at det mig betroede
 Distrikts Beboere udføre de fra Øvrigheden udgaaende
 Forskrifter, uden at agte paa Venskab eller Frændskab,
 Gunst eller Gave, samt i et og alt at opføre mig,
 saaledes som det anstaar en retskaffen og nidkær
 Sognefoged.
 Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord!
 Katballe, den 26 Juni 1861

Niels Peder Nielsen

D. 16
 61

Den af sognefoged Niels Peder Nielsen den 26. juni 1861 aflagte ed.

Eden er sålydende:

Undertegnede Niels Peder Nielsen i Katballe, som under 19. d. M.
 er beskikket til Sognefoged for Vester Sogn, lover og sværger
 herved, at jeg i denne Bestilling vil være Danmarks Riges Grund-
 lov, Kongen og Øvrigheden tro og lydige, efter yderste Evne op-
 fylde de mig ved Lovgivningen paalagte Pligter og samvittigheds-
 fuldt, dels udføre dels påse, at det mig betroede Distrikts
 Beboere udføre de fra Øvrigheden udgaaende Forskrifter, uden at
 agte paa Venskab eller Frændskab, Gunst eller Gave, samt i et og
 alt at opføre mig, saaledes som det anstaar en retskaffen og
 nidkær Sognefoged.

Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord!

Katballe, den 26. Juni 1861.

overbevise modparten om sin uskyld. Hans bil var fuldstændig knust. Jeg kom lige fra en regntung roemark, og mine træskostøvler bar i høj grad præg heraf. Om det var grunden, ved jeg ikke, men min veltalende dansker kunne ikke overbevise tyskerne om, at det var en såre betydningsfuld person, de stod overfor. Problemet blev så løst ved, at jeg så overbevisende som muligt præsenterede mig som »amtsverstander«. Jeg havde hørt lidt om, at man i Tyskland havde et sådant embede.

Det byttede rollerne om. Danskeren måtte vende sig om, men tyskerne rettede sig vældigt op i ærbødighed, og rapporten blev optaget under tilbørlig alvor. Om der kom mere ud af det, ved jeg ikke.

En anden gang måtte vi i funktion angående en »hotelrotte«. En omrejsende artist ville forlade hotellet efter flere dages ophold med fuld forplejning for hele familien. — Påberåbte sig iøvrigt at hotellet havde overtrådt priskontrolloven. Sammen med en af mine kolleger — en kæmpestærk slagter — mødte vi op på jernbanestationen en mørk novembermorgen og udbad os en forklaring. Artisten blev ved sit, at han ville melde hotellets værtinde for overtrædelse af priskontrolloven, og at han iøvrigt ville tillade sig at lægge sag an imod vagtværnet for unødigt trætte.

Toget, artisten skulle med, rullede ind på stationen, og situationen var ved at tilspidse sig — men på det mest kritiske øjeblik stillede min kollega sig i døren og udtalte: »Her kommer ingen ud, inden der er betalt!« Artisten kastede et blik på den brede slagter, kapitulerede og betalte.

Det viste sig senere, at truslen om priskontrolloven havde været brugt med held adskillige steder. Her kom altså en slæde i vejen i form af en bred slagter.

Journ. Nr. D I⁸/45.

Amtmanden over Vejle Amt

Gør vitterligt: Af Gaardejer Karl Bruun Knudsen,

Vork pr. Egtved,

herved i Henhold til Forordningen af 11. November 1791 beskikkes til Sognefoged for Egtved Sogns nordre Fogderi fra den 15. Oktober 1945 at regne, og har han i denne sin Egenskab ifølge det af ham overensstemmende med Lov af 26. Marts 1909 afgivne Løfte samvittighedsfuldt at opfylde de ham efter Love og Anordninger paahvilende Pligter og at efterkomme de ham af hans Foresatte givne Befalinger imod at nyde alle en Sognefoged tilkommende Rettigheder.

Under Amtmandens Haand og Amtets Segl.

Vejle Amt, den 12. Oktober 1945.

P. Herschend

Beskikkelse for Gaardejer Karl Bruun Knudsen

som Sognefoged for Egtved Sogns nordre Fogderi.

Sognefogedudnævnelse underskrevet den 12. oktober 1945
af stiftamtmand P. Herschend.

Et tyveri fandt sin heldige afslutning ved, at vi brugte udelukkelsesprincippet og det lokale kendskab. Jeg kan endnu se den bestjålne for mig, da han med tvivl i stemmen sagde: »Sæt nu den mistænkte ikke vil bekende, eller endnu værre, sæt det er den forkerte!«

Det var den rigtige, og han afleverede frivilligt, så også her var lykken bedre end forstanden.

Der kunne tages mangt og meget op fra hin bevægede periode. Lad de tre forskelligartede tilfælde være tilstrækkelige — og iøvrigt var vagtværnet jo et krigsfænomen i en skæbnetung tid under besættelsens sidste periode, hvor vi alle kunne se, hvor det bar hen, og hvor vi forøvrigt, da vi fik det hele lidt på afstand, måtte erkende, at også her var lykken bedre end forstanden.

En ret stor opgave under krigen var opkrævning af bøder for manglende mørkelægning, manglende armbind og lys på cyklen etc. Det gjaldt i alle tilfælde, at det ikke var »hastesager«, og vi sognefogeders langsommelige retsmoral kunne nok kritiseres, men blev det iøvrigt ikke fra højere sted.

Der var iøvrigt 2 sognefogedopgaver, som var særligt tidrøvende. Den ene udstedelse af attester forud for lysning til ægteskab og herunder tillige i enkelte tilfælde at være den, der som giftefoged foretog vielsen. Det sidste forekom dog ret sjældent, højest et par gange årlig — og blev derfor aldrig følelseskold rutine. Men at medvirke ved en handling, der satte paragraffernes skærmende hegn for to menneskers videre livsforløb, kunne godt give stof til eftertanke. Et forhold, som årene ikke ændrede synderligt ved.

Jeg tror iøvrigt, at manglen på fast kontortid i mange tilfælde passede de unge særdeles godt. Lys-

Undertegnede gårdejer Elmer Hansen, Hammer, Tørring,
som under den 1. april 1972 er beskikket til sognefoged for

Hammer sogn

afgiver herved erklæring på ære og samvittighed om, at jeg vil udføre nævnte bestilling med troskab, redelighed og samvittighedsfuldhed og overensstemmende med de mig meddelte instrukser.

Hammer, den 26 april 1972

Elmer Hansen

Den af sognefoged Elmer Hansen, Hammer, den 26. april 1972
afgivne erklæring på ære og samvittighed.

ningspapirerne blev næsten altid udstedt om aftenen, og når de forskellige attester var fundet i orden, og begæring om lysning udstedt, kunne dagen passende slutte med ja-gilde, og blev det nok i adskillige tilfælde.

En enkelt borgerlig vielse, som jeg foretog, fortjener at erindres.

Et ungt par mødte for at aftale vielse efter behørig overstået lysningsfrist på 14 dage og ville gerne have vielsen foretaget en søndag inden kl. 9.00. Da jeg netop havde aftale om en længere biltur, der skulle starte kl. 8.00, foreslog jeg mandag i stedet. Det kunne imidlertid ikke godtages, og efter nogen forhandling slap det ud, at der var bestemt barnedåb i tilslutning til højmessens kl. 10.00. Vielsen blev så fastsat til kl. 7.00, og alle parter fik brikkerne til at falde på plads, og såvel vielse som barnedåb blev afviklet på bedste måde.

Det andet arbejdskrævende område var udpantning

for amtsskatter. Et problem, der dog aftog med årene — uvist af hvilken grund — men i de første mange år var der tale om adskillige tusinde kroner, jeg i årets løb 2 gange om året måtte hente.

Der kunne iøvrigt være tale om misligholdte forsikringspræmier spændende over de mest forskelligartede former, varegæld eller købekontrakter vedrørende store bogværker, som debitor takket være en overbevisende sælger var blevet ejer af. Jeg må bekende, at et sådant udlæg som regel blev forgæves, eller i bedste fald blev udlæg gjort i værket, og hermed var sagen i de fleste tilfælde ude af verden. Jeg erindrer kun et tilfælde, hvor effekterne blev forlangt indsendt. Jeg hentede så værket, der havde været genstand for en meget ublid behandling og derfor komplet værdiløst. Forlaget har nok været lykkelig over denne løsning af gældsforholdet.

Ved udlægsforretninger kunne situationen godt blive lidt anstrengt. Jeg husker et enkelt tilfælde, hvor en meget veltalende debitor skældte ganske grueligt ud. Min erfaring er, at ingen har ordforråd til at fortsætte ud over et begrænset tidsrum, når blot man ikke går i diskussion med den harmdirrende debitor. Her varede det længe, men omsider tørrede galden ind, og mit forslag om at gå ind i stuen og få en cerut tændt blev accepteret. Udlægsforretningen gik sin gang, og vi skiltes som gode venner.

Som underste led i retsmaskineriet var det de mange små lokale problemer, en sognefoged medvirkede til løsningen af. Jeg erindrer egentlig kun bortset fra krigsudbruddet 1914 og besættelsen 1940 en enkelt begivenhed, der udviklede sig til det store drama:

En sindssyg, der gennem en del år ganske fredeligt havde hjulpet sin broder i en lille forretning, gik plud-

selig amok og blev farlig for sine omgivelser. Han skulle derfor anbringes på Middelfart, men dette modsatte han sig på det voldsomste, og bevæbnet med en

Sognefoged Peter Jacobsen efter en vielse,
hvor parterne giver hinanden hånden.

økse forskansede han sig i en stue, som han aflåste efter alle kunstens regler.

Den lokale landbetjent blev tilkaldt, og sammen med min far, der i sin egenskab af sognefoged var tilkaldt, forsøgte de at få den sindssyge til at lade sig

indlægge, men forgæves. En smed blev tilkaldt og dirkede døren op, men den syge gjorde nu brug af øksen og tilføjede landbetjenten et hug i skulderen, der dog afbødedes af en svær stotrøje. Situationen blev nu så tilspidset, at det blev en langvarig affære, inden den syge blev overmandet og ført til Middelfart.

Far glemte aldrig den syges uarticulerede skrig, da overmagten blev for stor, og man fik den syge givet en beroligende indsprøjtning og derefter ført på hospitalet. Far blev iøvrigt indsat som den sindssyges væрге. En opgave, som adskillige sognefogeder blev udset til og røgtede.

I nutidens Danmark har udviklingen ført med sig, at en sognefogeds opgaver tørrede ind, og i de sidste par år blev det kun som inkassator for varegæld og præmierestancer efter anmodning af herredsretten eller de forskellige advokater, at sognefogeden kom i funktion.

Som sidste led i vor retsopbygning har sognefogedinstitutionen haft sin betydning, men efterhånden som sognefogedens opgaver blev henlagt til andre myndigheder, måtte man se i øjnene, at den århundredgamle bestilling gik sin undergang i møde.

Det ville forøvrigt være i modstrid med den indstilling, der har præget embedet gennem de mange år, at traditioner alene kan ikke gøre det, der måtte et arbejdsindhold til, hvis man i længden ville holde liv — også i en sognefogedbestilling.

DEN STORE RUNESTEN I JELLING

Af R. Volf.

Det arbejde, der er udført på den store runesten i Jelling, som Harald Blåtand rejste efter Gorm den Gamles død, kan opdeles i tre bestanddele: Rammeornamentikken, billedreliefferne og runeindskriften. Det kan være hensigtsmæssigt at undersøge disse bestanddele enkeltvis for at få klarhed over stenens karakter og rette betydning.

Rammeornamentikken.

Der er to forskellige rammer på stenen: En enkelt-ramme på skriftsiden og en dobbeltramme, hvori de to billedrelieffer er anbragt. I sit værk »Mindesmærkerne i Jelling« skriver dr. E. Dyggve: »Side A (skriftsiden) har sin egen helt isolerede dekorative indramning, medens rammerne omkring side B og C (billedsiderne) er sammenflettede til et hele, hvorefter samtidigheden for de to billedsider B og C ikke kan betvivles.«¹⁾ Dette er aldeles ubestrideligt.

Rammen omkring skriftsiden udgøres af en slanges bugtede krop, som danner tre vandrette felter, hvori de tre første linjer af runeindskriften er anbragt. Slangens spidse hoved ses i stenens top og dens hale nederst til venstre, hvor den ender i en stor krølle (fig. 1). Ganske vist hævder runologen Erik Moltke i en artikel »Harald Blåtands runesten i Jelling« i KUML 1971, at denne krølle, som han kalder et ottetal, fortsættes i et

Fig. 1. Skriftsiden på den store runesten. — Indramningen udgøres af en slange, hvis bugtede krop danner tre vandrette felter, hvori de tre første linjer af runeindskriften er anbragt. Skriftsidenes fjerde linje omsluttes ikke af slangeornamentikken men er anbragt *neden under* den, indristet på en enkelt streg. Slangens hoved ses i stenens top og dens hale nederst til venstre, hvor den ender i en stor krølle.

rammebånd, der når om på Kristussiden og her er tilsluttet billedsidenes dobbeltramme.²⁾ To fotografier, som ledsager artiklen, skal illustrere forbindelsen mellem slangeornamentikken på skriftsiden og dobbelrammen omkring billederne. På fotografierne er ornamentikken optrukket, og efter den måde, hvorpå det er gjort, synes der ikke at være tvivl om forbindelsen. Den nederste del af »ottetallet«, d.v.s. slangens halespids, fortsætter nemlig direkte over i det rammebånd, som hævdes at være forbindelsesleddet. Men

ornamentikken er fejlagtigt optrukket. Slangens hale-spids fortsætter ikke over i rammebåndet, men ender som en åben krølle (fig. 2 og 3). Det vil enhver, som

Fig. 2. Detaille af skriftsiden gengivet efter foto i KUML 1971 s. 13. — Ornamentikken er optrukket på en sådan måde, at slangens hale-spids fortsætter direkte over i et rammebånd, som når helt hen til det hjørne af stenen, hvor skriftsiden og Kristussiden mødes, og rammebåndet forbinder således tilsyneladende skriftsiden og Kristussiden. Men ornamentikken er ikke korrekt optrukket. Slangens hale-spids fortsætter *ikke* over i rammebåndet men ender som en åben krølle, se fig. 3.

har lejlighed til at iagttage stenen på stedet, kunne overbevise sig om ved selvsyn, og dr. E. Dyggve har således afgjort ret, når han hævder, at skriftsiden har sin egen helt isolerede indramning. Rammebåndets,

det såkaldte forbindelsesleds funktion, vil senere blive omtalt. — Skriftsidens fjerde linje omsluttet ikke af slangeornamentikken, men er anbragt *neden under* den, indristet på en enkelt streg.

Fig. 3. Detalie af skriftsidens slangeornament som tydeligt viser, at slangens halespids *ikke* er tilsluttet rammebåndet til venstre men ender som en åben krølle.

Dobbeltrammen omkring billedsiderne er helt forskellig fra skriftsidens ramme. Den udgøres ikke af en slangekrop, men af et reliefbånd, der gennemgående er fladere og bredere end slangerelieffet på skriftsiden. Båndrelieffet danner på begge billedsider tre kringle- eller knudeornamenter, to for neden og et i stenens

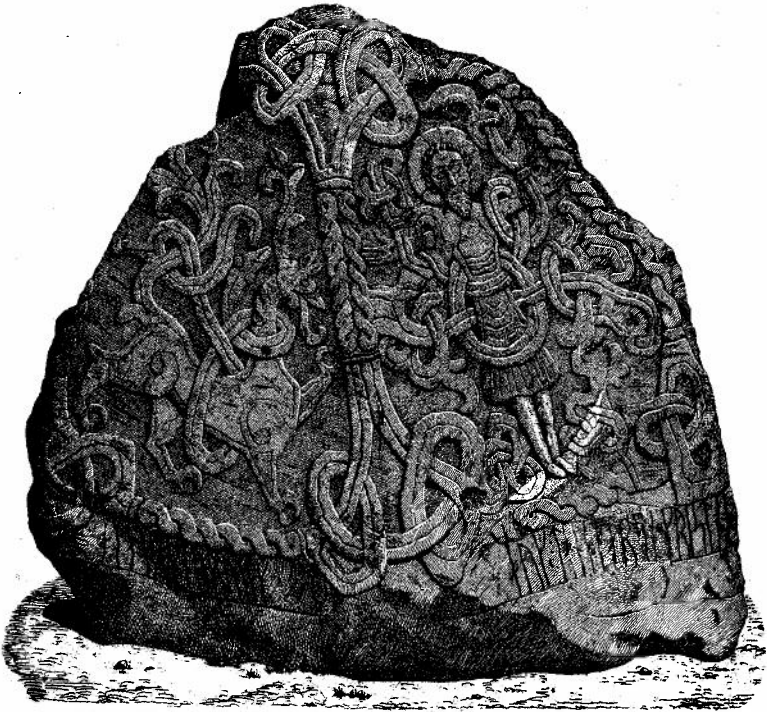

Fig. 4. Gengivelse af tegning udført af J. Kornerup til værket »Kongehøjene i Jelling«. Det ses klart, at billederne er anbragt i en dobbeltramme, to rammer som er sammenflettet til et hele, og det er således indlysende, at de to billedrelieffer ikke skal betragtes hver for sig men under ét, og at der består en indre sammenhæng imellem dem.

top. Imellem knuderne forløber båndet som et snoet reb, der i hver ende sammenholdes af en lille ring (fig. 4). I yderste venstre side er rammen desværre spoleret, formentlig ved frostsprængning.

Nederst på Kristussiden er indhugget en streg, som fortsætter et stykke ind på skriftsiden. Denne streg er ikke en skriftlinje og hører heller ikke med til ornamentikken, men er utvivlsomt en vagelinje, der

har skullet angive, hvor dybt stenen skulle i jorden, som det også siges i E. Moltkes artikel i KUML 1971.³⁾

Billedreliefferne.

Medens der er enighed om, at det ene billede selvfølgelig forestiller Kristus, hersker der stor uenighed om tolkningen af det andet billede, som viser et grunt dyr omklamret af en stor slange (fig. 5). Hvad er det for et dyr? Og hvad symboliserer billedet?

Arkæologen J. Kornerup skriver i værket »Kongehøjene i Jelling« (1875), at »man i Almindelighed har kaldt dette Dyr »en Drage«, men ved nærmere Betragtning synes der ikke at kunne være Tvivl om, at det er en Efterligning af den antikke »Grif«, hvis særkende er en Løvekrop med et Ørnehoved, der har spidse opretstående Øren, samt hvis Ben ender i Ørnekløer.«⁴⁾ Hertil må imidlertid indvendes, at Jellingestenens store dyr mangler en væsentlig detaille, nemlig de store vinger, som var et væsentligt træk ved antikkens grif.

Fhv. skoleinspektør J. Heltoft omtaler i sin bog »Kongesædet i Jelling« (1957) billederne på den store runesten med følgende ord: »Figurerne består af et Kristusbillede, det ældste i Norden, og af en eventyrlig figur omsnoet af en slange.«⁵⁾ Også han anser det store dyr for at være en grif og gengiver Kornerups ord i denne let ændrede form: »Den eventyrlige figur er en efterligning af den antikke grif, hvis særkende er en løvekrop med et ørnehoved. Benene ender i spidse ørnekløer, hovedet i opretstående ører.«⁶⁾

I afhandlingen »Jelling og et glemt Stednavn« i VEJLE AMTS AARBOG 1971 fastholder Heltoft det synspunkt, at dyret forestiller en grif, men åbenbart har manglen på de karakteristiske vinger gjort ham

noget betænkelig, og han søger derfor at begrunde denne uregelmæssighed, men begrundelsen virker ikke overbevisende. Det hedder: »Fabeldyret på Jellingestenen har griffens centrale kendetegn: åbent næb med synlig tunge, nakketop, forben, som ender i rovfuglekløer, men *de oprejste vinger er blevet til en række fjer, som kun skal antyde dem (fremhævet her), hvilket viser, at kunstneren af hensyn til sin opgave (hvilken?) har skabt en variation af den antikke grif.*«⁷⁾

Dr. E. Dyggve skriver i »Mindesmærkerne i Jelling« (1964) følgende om det omstridte dyr: »Den spændstige dyrefigur bærer griflignende hoved og typiske grif-kløer af gammelorientalsk form, ligesom selve dyrekampen her mellem den vingeløse grif og ormen er et stadigt gentaget orientalsk motiv.«⁸⁾

I 1964-udgaven af Traps Danmark skriver dr. phil. Terkel Mathiassen under omtalen af den store Jellingesten: »Den store, der er landets prægtigste runesten, har på den ene side en løvefigur.«⁹⁾

Også E. Moltke regner med, at dyret skal forestille en løve.¹⁰⁾ — Mod de to sidstnævnte tolkninger må imidlertid indvendes, at det på ingen måde er en typisk løveskikkelse, kun selve kroppen har løvens træk, men hverken hovedet eller fødderne.

Professor P. V. Glob betegner i en artikel »Kong Haralds kumler« i SKALK 1969 nr. 4 dyret som en drage. »Dragens livskraft og styrke fremhæves af bladværk, som skyder frem fra dens nakketop og hale-spids« hedder det.¹¹⁾

Der er blandt forskerne ikke alene uenighed om, hvad det store slangeomklamrede dyr egentlig er for en skabning, men der er også uenighed om dyrebilledets symbolik. J. Heltoft omtaler i »Kongesædet i Jel-

ling« fire tolkningsforsøg, som skal gengives her.¹²⁾

1. Dyret og slangen er syndens symbol, Kristusfiguren forestiller Kristi offerdød; de to billedsider udgør en helhed og fremstiller forsoningen.¹³⁾ og ¹⁴⁾

2. Dyret og slangen er i kamp, det er kampen mellem det onde og det gode, mellem hedenskabet og kristendommen.

3. Kristusbilledet og dyret slutter sig begge til teksterne under billederne. Det løvelignende dyr i det norske våben har samme stilling som dyret på Jellingestenen og er derfor måske symbol på Norge.¹⁵⁾

4. Såvel Kristusbilledet som dyrebillederne er væresymboler for stenen.¹⁶⁾

I den forhen omtalte afhandling »Jelling og et glemte Stednavn« fremfører Heltoft som sit synspunkt, at griffen, ørn og løve i eet forestiller Kristus med hans to naturer, og han tolker derfor billedet som en kamp mellem djævelen og Kristus. »Da denne kunstner havde skabt liv i den grå granit, så man tydeligt slangen og griffen, symboler for djævelen og Kristus, i kamp,« skriver han.¹⁷⁾

Men hvis der virkelig skulle være tale om en indbyrdes kamp mellem slangen og det store dyr, må det undre, at intet af dyrene ser ud til at være skadet eller såret. Sagen er da også, at de slet ikke vender sig imod hinanden, men begge vender sig truende mod Kristus. De to billedrelieffer skal ikke betragtes hver for sig, men under eet, det er også derfor, de er anbragt i dobbeltramme som tegn på, at de hører nøje sammen. Når dette fastholdes, melder sig uvilkårligt den tanke, om ikke dyrerelieffet skulle være inspireret af SKRIFTEN ligesom Kristusbilledet. At det virkelig er tilfældet, bekræftes ved læsning af JOHANNES'

ÅBENBARING, hvor den egentlige nøgle til tolknin-
gen af begge billedreliefferne er at finde.

I Johannes' Åbenbaring, kap. 12,9, står nemlig føl-
gende: »Så blev den store drage nedstyrtet, den gamle
slange, som kaldes djævelen og Satan« Og i kap.
20,1—2 hedder det: »Og jeg så en engel komme ned
fra himmelen med nøglen til afgrunden og en stor
lænke i sin hånd. Og han greb dragen, den gamle
slange, det er djævelen og Satan«

Djævelen beskrives altså som drage og slange i eet,
men det er netop det, man ser på Jellingestenen. Det
store, grumme dyr er virkelig en stor drage, som pro-
fessor P. V. Glob med rette bemærker i SKALK 1969,¹⁸⁾
og hverken en grif eller en løve. Dragen omslynges af
den gamle slange, men de to dyr kæmper ikke imod
hinanden, de er derimod filtret ind i hinanden, så at
de udgør en eenhed: Djævelen, Satan, der vender sig
truende mod Kristus.

Også Kristusbilledet (fig. 6) har træk hentet fra Jo-
hannes' Åbenbaring, men er tillige inspireret af religiøse
forestillinger, som formentlig har været alm. kendt
i datiden fra kirkens liturgi. Det er en ejendommelig
fremstilling. Kristus står med udstrakte arme, som
var han korsfæstet, men der ses ingen nagler i hans
hænder eller fødder, og der er heller ikke antydning
af noget kors. Derimod er han omslynget af et yppigt
bladværk eller træ, som udgår fra en ring, hvori også
selve Kristusfiguren er anbragt: Korset er forvandlet
til livets træ, som Kristus ved sin offerdød giver ad-
gang til, jfr. Johannes' Åbenbaring, kap. 22,13—14:
»Jeg er Alfa og Omega, den første og den sidste, be-
gyndelsen og enden. Salige er de, som tvætter deres
klæder (i lammets blod, kap. 7,14), for at de kan få

Fig. 5. Dyrerelieffet på den store runesten. — En drage og en slange er filtret ind i hinanden, så de udgør en énhed. Billedet symboliserer djævelen, satan som truende vender sig imod Kristus. Inspirationen til billedet stammer fra *Johannes' Åbenbaring*, hvor djævelen og satan kaldes »den store drage, den gamle slange«.

adgang til livets træ.« Billedet forestiller altså Kristi sejrød, han er korsfæstet, men levende og triumferende, djævelens og dødsrigets besejrer.

Men hvad betyder ringen? Den er naturligvis ikke en tilfældig dekoration men et meningsfyldt symbol.

Fig. 6. Kristusbilledet på den store runesten. — Kristus er fremstillet som djævelens og dødsrigets besejrer. Han står med udstrakte arme, som var han korsfæstet, men der er intet kors. Derimod er han indfiltret i et træ, som udgår fra en ring, hvori også han selv er anbragt, korset er blevet til livets træ, som Kristus ved sin offerdød giver adgang til. Ringen symboliserer *jordens kreds*, i hvis midte livets træ har rod, træet som altså tillige er korsets træ, hvorpå Kristus har fuldbragt frelse for *hele* verden.

Forklaringen får man bl. a. i en hymne af Andreas af Jerusalem (forfatteren af »Den store Canon« fra det 8. århundrede med den ortodokse kirkes liturgi), en hymne, som synges den 14. september til korsets

pris, og hvori det hedder: »*Det sande livets træ*, plantet på Golgatha, hvorpå evighedens konge har fuldbragt frelsen, helliger hele verden, ophøjet i *jordens midte*.«¹⁹⁾ Om billedmesteren har kendt denne hymne, kan man ikke vide, men forestillingen om korset som det sande livets træ i jordens midte har været ham velkendt, for det er nøjagtigt den, han giver udtryk for med sit kunstværk. *Ringene er jordens kredse*, i hvis midte det sande livets træ har rod, træet som tillige er korsets træ, hvorpå Kristus har fuldbragt frelse for hele verden, netop *hele* verden, det er ringens symboliske betydning.

I det såkaldte Sacramentarium Gelasianum fra tidlig middelalder findes en messebøn, som i Romerkirken er knyttet til en fest, hvor korset fejres, og i denne bøn anvendes livets træ som betegnelse for Kristus selv. I bønnen siges bl. a.: »Du, som er livets træ, genskaber den af paradiset, tilintetgør den frygtelige slanges gift for alle dine troende!«²⁰⁾ Det er særdeles tænkeligt, at Jellingemesteren også har hentet inspiration i denne bøn. På runestenen er Kristus så at sige eet med livets træ, helt omsluttet af det og indfiltret i det, ligesom slangen og den store drage er indfiltret i hinanden og udgør eet.

Runeindskriften.

Indholdet af runeindskriften består dels i en standardformel, dels i en opregning af kong Haralds bedrifter.

Inden for den ramme, som er dannet af slangens bugtede krop, er standardformlen indristet, og den lyder ordret: »Harald konge bød gøre kumler disse efter Gorm fader sin og efter Thyra moder sin (den)«

Ordet »den«, som her er sat i parentes, hører ikke med til standardformlen, men er det første ord i opregningen af bedrifterne.

Neden under rammen fortsætter indskriften med ordene: »Harald som sig vandt Danmark«

Under billedet af djævelen følger ordene: »Al og Norge« Og under Kristusbilledet slutter indskriften med omtalen af Haralds tredje bedrift med sætningen: »Og Danerne gjorde kristne.«

*

Ordet »kumler« i standardindskriften betyder mindesmærker (flertal!) og viser med sikkerhed, at Harald har ladet opføre mere end eet monument til ære for sine forældre. Der sigtes formentlig til de to høje, mellem hvilke stenen er anbragt. Nordhøjen er ganske vist påbegyndt af Gorm, da han højsatte Thyra, og i forbindelse med en skibssætning udgjorde den de »kumler«, som Gorm ifølge indskriften på den lille Jellingesten gjorde efter Thyra. Men Harald lod nordhøjen udbygge og fuldføre, efter at Gorm var højsat i den, og sydhøjen er efter alt at dømme opført af Harald som en tom mindehøj for Gorm. Denne tolkning af ordet »kumler« er der gjort indgående rede for i artiklen »Mindesmærkerne i Jelling« i tidsskriftet *DANSK UDSYN* nr. 4 1970.²¹⁾

*

Det vil efterhånden være kendt af mange, at adskillige forskere (C. C. Rafn, Sune Lindqvist, Hans Christiansson, Aksel E. Christensen og P. V. Glob) hævder, at den del af indskriften, som opregner kong Haralds bedrifter, ikke er indristet samtidigt med standardformlen, men må være en senere tilføjelse.²²⁾

Det er indlysende, at der har været et snævert samarbejde mellem den runemester, der indristede standardformlen («Harald konge bød gøre kumler disse efter Gorm fader sin og efter Thyra moder sin») og billedhuggeren, som udarbejdede den elegante og fantasifulde ramme, hvori formelen er anbragt. Før kunstneren indhuggede slangeornamentet på stenen, må han af runemesteren have fået nøje besked om, hvor megen plads indskriften ville kræve. Resultatet af samarbejdet blev da også, at rammen og den indristede formel fremtræder som en harmonisk helhed.

Det er imidlertid lige så indlysende, at der ikke har været et sådant snævert samarbejde mellem billedhuggeren og runeristeren, da indskriften, der opregner Haralds bedrifter, blev tilføjet, og det er tydeligt, at denne sidste del af indskriften ikke har været led i en oprindelig plan.

Aller klarest kan dette iagttages ved indskriften under Kristusbilledet. Der er ikke givet billedhuggeren besked om, at der skulle afsættes plads til sætningen »og Danerne gjorde kristne«, og runeristeren har derfor måttet klare sig, som han bedst kunne, med det resultat, at indskriften er blevet vind og skæv, gnidret og uskøn, og at billedhuggerens fornemme værk er blevet skæmmet. I den tidligere nævnte artikel »Kong Haralds kumler« i SKALK betegner professor Glob med rette runeindristningen her som vaklende og ubehjælpelig og kalder den klamphuggerarbejde.²³) Og i en kronik i POLITIKEN af 25. november 1972 gør professor Axel Steensberg opmærksom på, at runeristeren endog synes at have borthugget lidt af bånd-slyngets (dobbeltrammens) underkant for at få plads til sin runerække. Hvis der lige fra begyndelsen havde

været plan om, at Haralds bedrifter skulle omtales på stenen, ville der naturligvis være blevet afsat passende plads dertil, men det er altså ikke sket, og denne del af indskriften *må* derfor være tilført stenen på et senere tidspunkt.

*

Det har ganske givet voldt runeristeren hovedbrud at finde plads til tilføjelserne, og noget kunne tyde på, at han har ændret plan midt under arbejdet med indristningen. Nederst helt til venstre på skriftsiden er der nemlig afsat et felt, som sikkert har været beregnet til runeskrift, men som runeristeren alligevel ikke har benyttet. Feltet strækker sig fra stenens yderste hjørne til den krølle, hvormed slangens halespids ender. Foroven afgrænses skriftfeltet af et rammebånd, det rammebånd, som tidligere er omtalt, og som altså *ikke* er en direkte fortsættelse eller forlængelse af slangens halespids, som hævdet af E. Moltke, og derfor ikke knytter skriftsiden sammen med billedsiderens ramme. Forneden afgrænses feltet af en dobbeltlinje, hvis øvre streg fortsætter hen under krøllen og i sit videre forløb udgør den enkeltlinje, hvorpå skriftsiden nederste runerække («Harald som sig vandt Danmark») er indristet (se fig. 3). Runemesteren har muligvis afsat dette skriftfelt i den hensigt at anbringe ordet »kristna« her, men har alligevel opgivet det til fordel for den nuværende plads, hvor det imidlertid virker ikke så lidt skæmmende på billedhuggerens fuldendte værk.

Det ene med det andet vidner som sagt om, at teksten, der opregner Haralds bedrifter, ikke har hørt med i en oprindelig plan, men må være en senere tilføjelse.

Tolkning af stenen.

Efter denne redegørelse for den store runestens enkelte bestanddele, er der skabt grundlag for en nærmere forståelse af stenens karakter og betydning i det hele taget.

Standardindskriften i slangeornamentet viser, at Harald Blåtand nøje fulgte *hedensk* skik og brug efter Gorms død. Han befalede, at der skulle »gøres kumler«, d.v.s. rejses mindesmærker (flertal!) i form af to mægtige høje: Nordhøjen, »Thyras høj«, og sydhøjen, »Gorms høj«, den sidste som en tom mindehøj. Der kan derfor ikke herske tvivl om, at Harald Blåtand selv var hedning, da han højsatte Gorm, efter al sandsynlighed blev han jo også tidligst døbt 955, snarest omkring 960, og på det tidspunkt havde Gorm været død i en årrække. Dette forhold i forbindelse med hele anlæggets hedenske karakter må føre til den antagelse, at Kristusfiguren og djævlefremstillingen på stenen ikke kan have været led i den oprindelige plan. Dobbelttrammen med de to billeder er først kommet til, da Harald Blåtand blev kristen. Som understreget i det foregående har skriftsiden sin egen helt isolerede indramning, som tilmed er meget forskellig fra billedsidersnes ramme, og der er intet som helst i vejen for, at den kan være indhugget før dobbelttrammen med billederne, ligesom standardformlen er indristet før teksten, der opregner Haralds bedrifter.

Da Harald var blevet kristen, må han have næret ønske om at give det hedenske anlæg et kristent præg, derfor forsynede han runestenen med den sejrende Kristus og hans modstander, og alt tyder på, at han også byggede en stavkirke mellem de to høje, hvoraf der er fundet spor under den nuværende kirke.

Man har som regel hævdet, at Harald Blåtand antog

kristendommen af politiske grunde, men der var i hvert fald også en anden årsag, et mere religiøst eller åndeligt motiv. De kristne missionærer på den tid lagde i deres forkyndelse megen vægt på talen om Kristi nedfart til helvede, hvor han havde besejret djævelen og dødsriget, det HEL, som efter nordboernes opfattelse var et uhyggeligt, fattigt og glædesløst opholdssted, hvor de døde holdtes indespærret bag tunge og uoverstigelige porte. Det behøvede man ikke mere at frygte for, thi Kristus havde sprængt dets porte. I Grundtvigs digt om Kristi nedfart til helvede »I kvæld blev der banket på helvedes port«, som er en oversættelse af et oldengelsk kvad hos Cædmon, hedder det blandt andet, at

»murene revned for stråler i glans,
af hængsel fløj helvedes porte.«

Netop sådan prædikede de kristne missionærer for nordboerne. Man behøvede ikke at sørge over de dødes skæbne eller selv at frygte dødsriget HEL, det var besejret af Kristus. Denne nye lære var et befriende budskab og al modtagelse værd.

I Beda den Ærværdiges værk, »Det engelske folks kirkehistorie«, findes en beretning om kong Edvins overgang til kristendommen, som med al ønskelig tydelighed viser, at grunden til, at kristendommen blev så vel modtaget, var, at den forkyndte et budskab om en tilværelse efter døden, som var bedre end den, de hedenske overleveringer kendte til.

»En aften, da kongen og hans hirdmænd drøfter den nye tro,« hedder det, »rejser en af dem sig og siger således: Dersom den nye lære kan give os nogen bedre besked om den usikre evighed, så er den al ære værd. Thi mig synes, konge, at menneskets liv her på jorden

i sammenligning med den tid, som er os ubekendt, forholder sig, som når du med dine oldermænd og thaner ved vintertide sidder til bords, mens bålet blusser og varmer i hallen, og regn og storm raser udenfor — og det så træffer sig, at en spurv flyver ind i hallen ind ad den ene dør og snart ud igen ad den anden, den tid, den da er i hallen, mærker den ikke noget til vinterstormene, men når den korte lyse stund er forbi for den, så vender den tilbage til vinteren og forsvinder for øjet. Således synes det mig at være med menneskets flygtige liv, hvad der går forud, og hvad der kommer efter — derom ved vi slet intet. Men hvis nu altså denne nye lære kan sige os noget vissere, som synes os bedre, så var det vel værd at følge det.«²⁴⁾

Da Harald Blåtand omvendte sig, var motivet uden tvivl ikke blot politisk, men han var blevet overbevist om, at kristendommen kunne give bedre besked om den usikre evighed end nogen anden lære, og et synligt bevis på, at han virkelig troede på den nye lære, er den ændring af »kumlerne«, de hedenske mindesmærker over forældrene, han lod foretage. På runestenen lod han anbringe motivet, som illustrerede Kristi sejr over djævelen og dødsriget, og mellem højene, altså på selve den hedenske gravplads, byggede han en kirke så tæt på nordhøjen som muligt, hvor hans forældre hvilede.

Det sidste var i virkeligheden ikke noget enestående. Nøjagtigt det samme gjorde en viking i Hørning ved Randers. Ved en udgravning i Hørning kirkes gulv for en del år tilbage viste det sig, at den høj, kirken står på, indeholdt et gravkammer, hvori en fornem kvinde var gravlagt med forskelligt gravudstyr. Oven på højen lige over kammergraven blev senere opført en stavkirke,²⁵⁾ formentlig på initiativ af den afdødes ægte-

fælle, som havde været hedning, da kvinden blev høj-sat, men nu havde antaget kristendommen. Den døde var dermed ligesom i kirkens varetægt og ikke læn-gere hjemfalden til dødsriget, men sikret opstandelsen. At blive begravet i en kirke eller i dens umiddelbare nærhed blev i fortiden betragtet som en særlig sikker-hed for, at man fik del i opstandelsen. Det må også have været den tankegang, der lå bag Harald Blåtands beslutning om at bygge kirken i Jelling imellem højene så tæt på forældrenes gravkammer som muligt. Han sikrede derved Gorm og Thyra en salig opstandelse. Ud fra dette synspunkt var placeringen hensigtsmæs-sig og forståelig, mens ellers uheldig, da højene tog ud-synet fra kirken.

*

Sammenfattende kan altså siges, at der ikke alene har været to, men tre trin i den store runestens til-blivelseshistorie:

1. Da stenen blev rejst efter Gorms død, og medens Harald Blåtand endnu var hedning, blev den kun for-synet med slangeornamentet og standardindskriften og var udelukkende en slags skilt, der skulle give op-lysning om, at kumlerne, de to høje mellem hvilke den var opstillet, var opført på Harald Blåtands bud til Gorms og Thyras minde.

2. Det næste trin fandt sted, efter at kong Harald var gået over til kristendommen, og bestod i anbrin-gelsen af billederne med dobbeltrammen. Det skete antagelig samtidig med rejsningen af en kirke på ste-det i den hensigt at give det hedenske gravanlæg et kristent præg, og billederne var da også et synligt ud-tryk for Haralds Blåtands tro på Kristi sejr over djæ-velen og dødsriget, det dystre HEL, som ikke længere

var nogen trussel hverken for de henfarne slægter eller dem, der endnu var i live.

3. Og som det sidste trin i udviklingen fulgte senere runeindskriften med opregningen af Harald Blåtands bedrifter: Danmarks og Norges erobring og Danernes kristning, en tilføjelse, som ikke behøver at være foretaget på Harald Blåtands bud. Det kan lige så godt være hans efterkommere, som har taget initiativet her til for at hædre ham og ære hans minde.

NOTER

- 1) Ejnar Dyggve: Mindesmærkerne i Jelling. Kbh. 1964. Side 32.
- 2) KUML. Aar bog for Jysk Arkæologisk Selskab 1971. Erik Moltke: Harald Blåtands runesten i Jelling. Side 21.
- 3) KUML 1971. Side 28.
- 4) J. Kornerup: Kongehøjene i Jelling. Kbh. 1875. Side 29.
- 5) J. Heltoft: Kongesædet i Jelling. Kbh. 1957. Side 18.
- 6) J. Heltoft: Kongesædet i Jelling. Side 20.
- 7) VEJLE AMTS AARBOG 1971. J. Heltoft: Jelling og et glemte stednavn. Side 50.
- 8) E. Dyggve: Mindesmærkerne i Jelling. Side 29.
- 9) TRAP: DANMARK, 5. udgave, 1964. Side 1120.
- 10) KUML 1971. Side 8.
- 11) SKALK 1969, nr. 4. Side 21.
- 12) J. Heltoft: Kongesædet i Jelling. Side 22.
- 13) Hal Koch og Bjørn Kornerup: Den danske Kirkes Historie bd. 1, 1950. Side 62 f.
- 14) Francis Beckett: Danmarks Kunst bd. 1, 1924. Side 25 f.
- 15) Lauritz Weibull: Kritiska undersökningar. 1911. Side 1—44.
- 16) Erik Moltke: Runetroldom. Nordisk Tidsskrift. Ny serie. 10. årg. 1934. Side 427—39.
- 17) VEJLE AMTS AARBOG 1971. Side 53.
- 18) SKALK 1969, nr. 4. Side 21.
- 19) F. Piper: Evangelischer Kalender 1863. Side 17—94.
- 20) F. Piper: Evangelischer Kalender. Side 17—94.
- 21) DANSK UDSYN 1970, nr. 4. R. Volf: Mindesmærkerne i Jelling. Side 297—302.
- 22) Jfr. KUML 1971. Side 10, hvor der også henvises til noter med angivelse af kildemateriale.
- 23) SKALK 1969, nr. 4. Side 22.
- 24) The Ecclesiastical History Of The English People. By The Venerable Bede. London. Burns Oates & Wasbourne Ltd. 1935. Side 101—103. Oversættelsen her gengivet efter kronik i Kristeligt Dagblad 27. maj 1973 af Aage Falk Hansen.
- 25) SKALK 1960, nr. 4. Side 9—14.

JELLING-MONUMENTET

STATUS OG REVISION

Af *Werner B. Asmussen.*

Når turister i dag ankommer til Jelling-monumentet, orienteres de straks på parkeringspladsen ved sydhøjen om, hvad de står overfor. En instruktiv oversigtsplan viser, at anlægget engang har bestået af en enorm trekantetstensætning, enestående blandt danske oldtidsminder. For så vidt et udmærket skilt — hvis altså ikke denne dyggveske teori om det trekantede »vi« forlængst burde have været manet i jorden.

På grundlag af dels den nyere Jelling-forskning, dels iagttagelser, som enhver har kunnet gøre, siden Dyggve fremsatte sin teori i 1942, skal denne her endnu én gang underkastes en kritisk vurdering.

Dyggves fund —

Ejnar Dyggve har i en række artikler publiceret i 1940'erne og 1950'erne og en sammenfattende beskrivelse udgivet 1964¹⁾ gjort ret udførligt rede for sine udgravninger i Jelling, hvad han faktisk fandt, og hvad han mente at have fundet. Dyggve har imidlertid ikke i tilstrækkelig grad holdt disse to ting adskilt, og det kan derfor være vanskeligt i hans redegørelser at skelne mellem fund og fortolkning. Dette forhold har sandsynligvis været medvirkende til, at Dyggves teo-

rier om Jelling-anlæggets tilblivelse og karakter har stået så godt som uimodsagt i et kvart århundrede. Denne brist i Dyggves forskningsindsats er — om end ikke tilgivelig — så dog forklarlig, idet han umiddelbart efter undersøgelsen af sydhøjen dannede sig en samlet opfattelse af hele anlæggets udformning, og idet resultaterne af hver eneste udgravning og opmåling derefter nøje kunne indpasses i teorien. Dyggve mente faktisk hver gang at finde, hvad han havde ventet. Uanset hvad man vil mene om hans teorier, må det imidlertid stærkt betones, at ingen har betydet mere for Jelling-forskningen end Dyggve. Det var først Dyggves gravninger, der gjorde det klart, at man i Jelling stod over for andet og mere end blot to høje og to runestene.

Sommeren 1941 udgravedes sydhøjen, og det kunne med sikkerhed fastslås, at den ikke indeholdt eller var anlagt hen over noget gravkammer eller anden form for begravelse. Derimod bragte udgravningen en række andre fund for dagen af væsentlig betydning for en nytolkning af hele anlægget. Bl. a. kunne det konstateres, at højen var opbygget meget omhyggeligt med en lodretstående træstolpe som centrum direkte på gammel agerjord. Øverst i højen fandtes rester af 10 tykke egestolper, der var blevet nedgravet efter højens fuldendelse.

Det var dog allernederst i højen, Dyggve fandt det, der gav anledning til hans teorier, nemlig to rækker dels opretstående, dels væltede sten. Disse to tilsyneladende ganske lige rækker spidsede til mod syd, således at skæringspunktet for deres forlængelser lå uden for højen. Ved specialundersøgelser af lavbevokningen på stenene kunne det påvises, at disse havde stået i fri luft i 20—30 år, inden de blev dækket af

højen, og hvad der var vigtigst for Dyggve at fastslå: vinkelhalveringslinien for den vinkel, stenrækkerne dannede, gik gennem såvel sydhøjens centrum som den store runesten, kirken og gravkammeret i nordhøjen, ligesom den store sten stod nøjagtigt midt mellem de to højes midtpunkter.²⁾

Fra tidligere udgravninger i det 19. århundrede vidste Dyggve en del om, hvad han ville finde i nordhøjen, som han undersøgte i 1942, men alligevel kom der nye ting til. Det viste sig, at nordhøjen var anlagt hen over en lav bronzealderhøj, hvori det (allerede i 1820 fundne) todelte gravkammer var nedgravet. Såvel dette som bronzealderhøjen var dækket af et lag store kampesten.³⁾

— og fortolkning.

Hvorledes tolkede Dyggve da disse til dels opsigtsvækkende fund? Idet han tog sit udgangspunkt i de to stenrækker under sydhøjen, konstaterede han: »Sammenholdt med Iagttagelser fra ældre Forhold paa Kirkegaarden, Kirkegaardsdigets Placering og tidligere Fund af bautalignende Sten, lykkedes det mig at paa-vise, at disse Sten var Rester af en Indhegning omkring et stort Omraade af trekantet, spidsvinklet Form, der i den brede Ende afsluttedes af den nordlige Høj.«⁴⁾

Dyggves overordentligt detaljerede teori⁵⁾ går i store træk ud på, at den hedenske Gorm i forbindelse med Thyras død og opførelsen af nordhøjen med gravkammeret har anlagt dette store, trekantede »vi«, der både fungerede som kultsted og tingsted, samt rejst den lille runesten i nærheden af det sted, hvor den er anbragt i dag. Ved Gorms død lod Harald begge forældre

endeligt gravsætte i gravkammeret, hvorefter nordhøjen blev lukket og den store runesten (endnu kun med første del af indskriften) rejst ved siden af den lille. Efter at være blevet kristnet lod Harald sydhøjen opføre som mindehøj — eller til selvforherligelse — hen over det hedenske vi, hvorved dette blev sløjft, og på et senere tidspunkt blev den store sten forsynet med de to billedsider og resten af indskriften.

Allerede under udgravningerne af højene formodede Dyggve, at den kristne Harald havde opført en trækirke på stedet for den nuværende kirke,⁶⁾ og efter gravninger i dennes kor i slutningen af 1940'erne og især i 1951 mente han at kunne påvise spor af ikke blot én, men to træbygninger. Han havde fundet stolpehuller, spor af planker, lerede lag, der tolkedes som gulve, brandlag og store sten nok til en teori, der passede glimrende ind i hans helhedsopfattelse af anlægget: Direkte på gammel agerjord havde der inde i viet været opført et »gudehov«, en kultbygning, der var blevet nedlagt ved Haralds kristning, da der byggedes en trækirke i stedet. Denne kirke var ganske lille (ikke større end det nuværende kor), men var forlænget mod vest ved hjælp af to rækker sten, der ligesom dannede en forgård. Trækirken nedbrændte, men dens stenalter blev stående, og da stenkirken skulle opføres, fjernede man alteret ved at vippe alterstenen ned og lade den ligge, ligesom man væltede stenene i »forgården«.⁷⁾

Forskningen efter Dyggve.

Til trods for at Dyggves teori, som det skal vises nedenfor, byggede på et meget spinkelt grundlag, var den alment accepteret og så godt som enerådende i

25 år. Ikke blot lokalhistorikere,⁸⁾ men også forskere med bl. a. vikingetiden som speciale synes at have antaget denne storslåede løsning på Jelling-monumentets gåder med begejstring. Sune Lindquist skrev således 1955 i samfundets festskrift om viet, som »Dyggve rekonstruerat på övertygande sätt«,⁹⁾ og 1956 karakteriserede Johs. Brøndsted Dyggves tolkningsforsøg som »Skarpsindigt og uden tvivl rigtigt«. ¹⁰⁾ Efter at Olaf Olsen i 1966 i sin disputats »Hørg, hov og kirke« var kommet til det resultat, at der ikke i Danmark kan påvises paralleller til Dyggves trekantede vi i Jelling, og derfor antydede, at der måske alligevel var tale om en skibssætning,¹¹⁾ protesterede både Aksel E. Christensen og C. J. Becker i deres anmeldelse af bogen mod denne opfattelse. Førstnævnte mente, at »man har svært ved at acceptere, at Jellingviet kan bortforklares som en kæmpemæssig skibssætning, eftersom stenrækkerne ligger på rette linier«, mens Becker gik et skridt videre med sin opfattelse, at »Teorien om skibssætningen var en luftig formodning, da den blev sluppet løs, og den er ikke siden blevet underbygget«. ¹²⁾

Han hentyder her i hvert fald til P. V. Glob, der i to artikler¹³⁾ har slået stærkt til lyd for skibssætnings-teorien og påstået, at han har hævdet denne lige siden Dyggves udgravning af sydhøjen, og at han første gang fremsatte den på tryk i 1944.¹⁴⁾ Glob har dog ikke været en mere fanatisk tilhænger af skibssætningsløsningen, end at han i 1948 i »Danske Oldtidsminder« nøjedes med forsigtigt at skrive, at »Det er dog ikke udelukket, at det (d.v.s. viet, som der gøres udførligt rede for) kan være den sydlige Halvdæl af en vældig Skibssætning, hvori Nordhøjen med Gorms og Thyras Gravkammer har ligget som Centrum«. ¹⁵⁾ I nyudgaven af dette værk (1967) betegnes bautaviet

imidlertid som en »skrivebordstolkning uden parallel mellem vore andre oldtidsmindesmærker«,¹⁶) en påstand, der begrundes nærmere i ovennævnte artikler.

Idet han henviser til skibssætningers almindelige udbredelse i vikingetiden, anser Glob det for den eneste rimelige løsning, at de fundne stenrækker i Jelling har dannet sydspidsen af en stor skibssætning. Nærliggende eksempler på sådanne skibssætninger er Bække- og Glavendrup-skibssætningerne, der begge er rejst i tilknytning til en bronzealderhøj og med en runesten som stævnsten. Endvidere har den såkaldte Tryggevælde-sten ifølge sin indskrift indgået i et lignende monument. Et i denne årbog fremsat forslag, gående ud på en skibssætning, hvis nordre stævnsten udgjordes af den store runesten,¹⁷) afvises af Glob som værende asymmetrisk, og hans løsning bliver da (1969), at Gorm med nordhøjen med gravkammeret som udgangspunkt rejste en skibssætning med den lille runesten som stævnsten i syd.¹⁸)

Harald Andersen har underbygget skibssætnings-teorien yderligere 1970, idet han under henvisning til udgravningen af nordhøjen 1861, da der blev fundet store sten i en tunnel, der fra sydvest blev ført ind til gravkammeret, foreslår, at skibssætningen er blevet rejst med bronzealderhøjen under nordhøjen som udgangspunkt, og at sydhøjen er blevet anlagt hen over skibssætningen uden at sløjfe denne.¹⁹)

Der er altså foreslået fire forskellige udformninger af en skibssætning i Jelling, hvoraf Globs store (med nordhøjen i midten) samt den lille, der slutter i nord ved den store runesten, må forkastes, og i dag må diskussionen dreje sig om Globs forslag fra 1969 og Harald Andersens fra 1970 (se nedenfor).

Så vidt de to hovedopfattelser af anlæggets ydre udformning, der med Beckers og Globs indlæg står trukket skarpt op mod hinanden. Til stensætningens form — trekantet eller skibsformet — knytter sig spørgsmålet om dens funktion. Dyggve var som allerede nævnt af den opfattelse, at den trekantede stensætning havde indhegnet et helligt område, et »vi«, der med sit tempel eller gudehov havde tjent et kultisk formål, men desuden fungeret som tingsted, idet kongen i sin egenskab af »gode« var den øverste lovgiver og dommer. Som begrundelse anfører Dyggve dels en »uskreven lov om kultkontinuitet (hedensk kultsted — ældre kirke — yngre kirke), der, som erfaringen viser, har været gældende overalt i kristenheden i oldtidens Europa, og som fortsat følges i de lande, hvor missionen først trænger frem med mange århundreders forsinkelse,«²⁰) dels henviser han i sine nyere publikationer til to trekant-vier af lignende art, som han efter at have fremsat sin Jellingteori mente at kunne konstatere ved Tibirke i Nordsjælland og Tingsted på Falster.²¹)

Foruden den specielle konklusion, at der ikke kan påvises trekant-vier disse steder, når Olaf Olsen til det generelle resultat, at den af Dyggve hævdede »uskrevne lov om kultkontinuitet« (d. v. s. kultbygningkontinuitet) ikke har gyldighed for Danmark. Kun ved Gamle Uppsala indicerer udgravningerne, at kirken er bygget på tomten af en hedensk kultbygning. Det er ukorrekt af Dyggve, hævder Olaf Olsen, at drage den konklusion, at når den ældste bygning i Jelling er rejst på samme overflade (gammel agerjord) som viet, må den også være samtidig med dette. Hvis endvidere den tolkning, der er fremsat af Knud Krogh efter gravninger under den nuværende kirke i

1965, er rigtig, »må talen om et hov under Jelling kirke forstumme«.²²⁾

Krogh gjorde flere opsigtsvækkende iagttagelser, bl. a., at Dyggves to lergulve ikke var gulve, men to tunger af samme planeringslag, og at såvel de væltede sten fra Dyggves »forgård« som stenene og dækpladen fra det ødelagte alter alle lå i præcis samme højde. Disse sten tolkede Krogh som syldsten (fundament) for en trækirke af anselig størrelse, der, da stenkirken er opført o. 1100, må dateres til 1000-tallet, eller ca. 100 år før man i Norge begyndte at anvende denne byggemåde. Stolperesterne fra én ældre bygning — ikke to — må derefter hidrøre fra en tidligere kirke på stedet, formentlig en af Harald opført.²³⁾

At en kultbygningskontinuitet ikke kan påvises, forhindrer dog ikke, ifølge Olaf Olsen, at en form for kultstedskontinuitet kan have gjort sig gældende, idet storhøje og runesten konstateret på eller ved kirkegårde kan »bibringe det indtryk, at kirkerne i et vist omfang — omend næppe særlig hyppigt — kan have været anbragt i umiddelbar nærhed af stormandsgrave fra vikingetiden«. I modsætning til Harald Andersen, der mener, at de hedenske anlæg således er blevet uskadeliggjort,²⁴⁾ skal man, mener Olaf Olsen, snarere se på karakteren af de første kristne kirker. Det har sandsynligvis været »privatkirker«, bygget af stormænd og undertiden vel i tilknytning til slægtens allerede eksisterende gravanlæg, der formentligt (som i dag) har været genstand for en vis slægtskult.

Under denne synsvinkel kan også stensætning (trekantet eller skibsformet), høj- og kirkebyggeri i Jelling anskues, og uanset om der har været tale om en skibssætning eller ej, må det indhegnede område i første række betragtes som et gravmonument og ikke et

vi i Dyggves betydning, hvad den nære tilknytning til nordhøjen med dobbeltgravkammeret da også tyder på.²⁵⁾

En vurdering af Olaf Olsens forskningsresultater må i denne sammenhæng begrænses til en undersøgelse af de konklusioner, der direkte berører Jelling-anlægget. Olaf Olsen hævder altså, at der i Jelling ikke er tale om et vi som skueplads for kultiske handlinger, men et gravanlæg, omfattet med sædvanlig veneration for de afdøde forfædre, endvidere, at der ikke kan påvises trekantvier andre steder i landet, hvorved antagelsen af et sådant i Jelling svækkes betydeligt. Den første påstand begrundes afgørende med, at teorien om et gudehov i Jelling må afvises endeligt efter Kroghs nytolkning af fundene under kirken, og på det foreliggende grundlag synes denne da heller ikke at kunne drages i tvivl, når dog undtages den tidlige datering af syldstenskirken. Når der ikke hidtil er påvist syldstensbygninger fra før 1100-tallet, kan grunden dog udmærket være den, som Krogh anfører, at syldsten let kan fjernes fra tomten, mens stolpehuller ofte stadig kan påvises mange århundrede senere.²⁶⁾

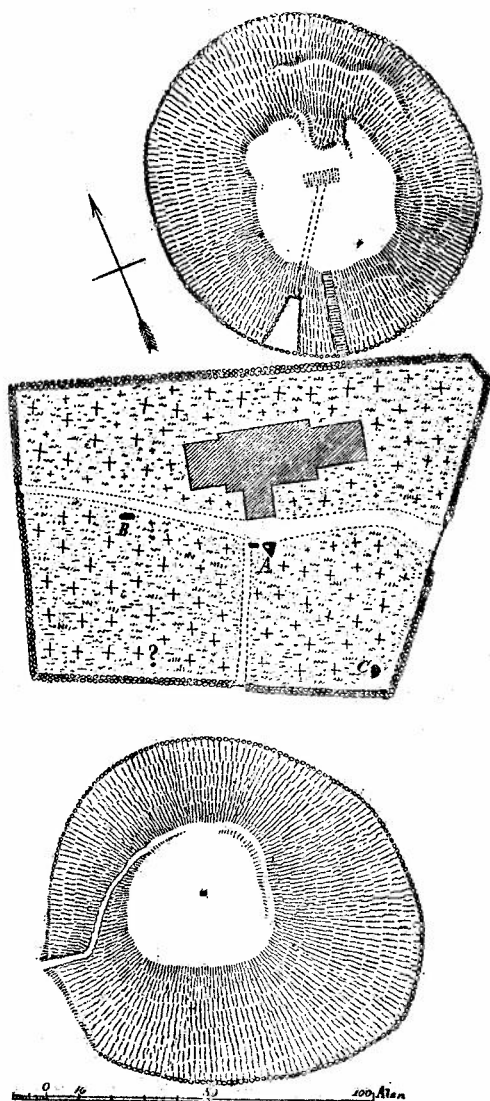
Olaf Olsens anden konklusion, at de formodede trekant-vier ved Tibirke og i Tingsted må forkastes, er særdeles veldokumenteret. Således har han personligt — i modsætning til Dyggve — foretaget en arkæologisk undersøgelse af Tibirke-»viet«, hvis opståen må tilskrives sandflugt i det 18. århundrede, og m. h. t. viet i Tingsted vises bl. a., at et udskiftningskort fra 1784, der leverer Dyggves bevis på et vi her,²⁷⁾ er skematiseret til ubrugelighed.²⁸⁾

Kritik af Dyggve.

Allerede efter disse overbevisende redegørelser samt henvisningen til andre skibssætningsanlæg står Dyggves Jelling-teori for fald, og med en række yderligere indvendinger imod sig må den — med et neutralt udtryk — betegnes som værende uholdbar.

Det første og vigtigste punkt i en videregående argumentation imod Dyggve må være en nøje efterprøvelse af hans bevisførelse for, dels at stenene under sydhøjen står på rette linier, dels at der har været tale om et trekantet vi. Det er forbløffende, at man i kritikken af Dyggve ikke har hæftet sig synderligt ved det meget svage grundlag, han har fremsat sin teori på. For det første ses kun 6 opretstående sten på det foto, der er Dyggves eneste belæg for påstanden om de retliniede stenrækker.²⁹⁾ For det andet omtaler Dyggve i det ovenfor anførte citat fund af bautaliggende sten på kirkegården til støtte for teorien om det trekantede vi. Af de fire sten, det drejer sig om, har Dyggve fundet de tre i en artikel af C. Engelhardt fra 1876, der nævner, at der »i 1871 paa Kirkegaarden blev opgravet en senere forsvunden større Sten af Form som en Bautasten. Stedet blev mig paaviist i 1875 i en Afstand af 92 Fod vest for Runestenen . . . To større Stene bleve paaviste dels ved ?, dels 109 Fod sydøst for Runestenen.«³⁰⁾ Af disse tre sten har Engelhardt altså højst set de to ved selvsyn. Alle sten var imidlertid fjernet, da Dyggve fremsatte sin teori. Dette gælder også den fjerde sten, der blev fundet en snes år før Dyggves udgravninger, men som han genfandt som mindsten i et lokalt anlæg.

På en grundplan over anlægget fra 1861 har Dyggve indtegnet det formodede vi og derefter med tal angivet, hvor de fire sten ifølge skriftlig og mundtlig over-

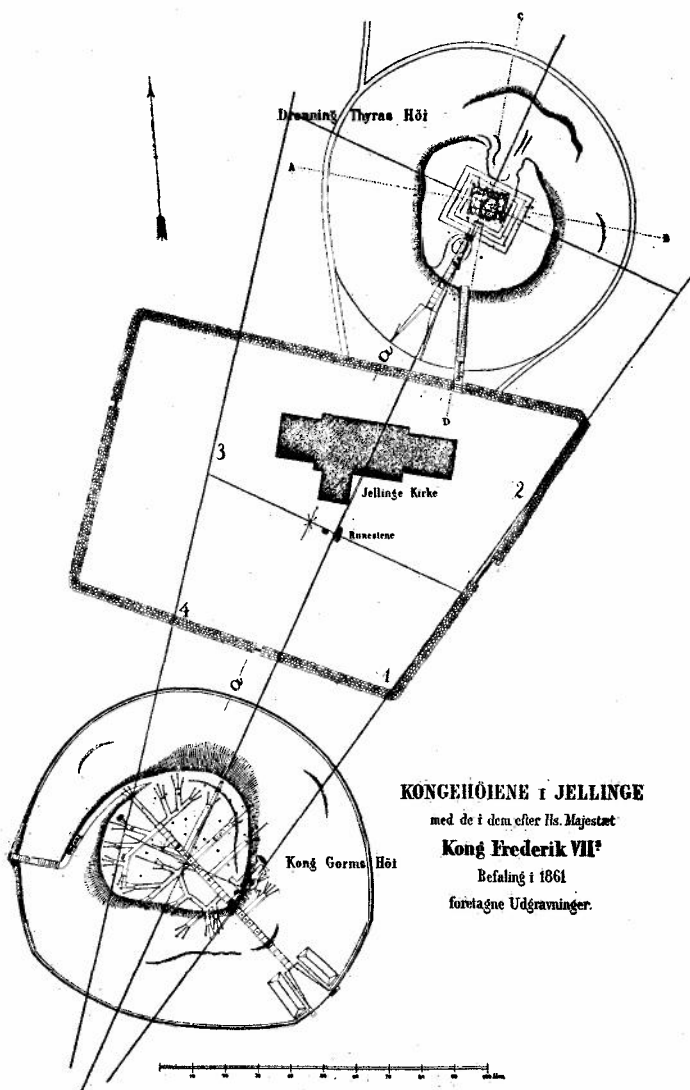

Engelhardt's plan med den store runesten (A) og de tre påviste bautasten.

levering skulle være fundet.³¹⁾ Men ser man nøjere til, har Dyggve anbragt stenene i viets vinkelben, medens placeringen hos Engelhardt er sådan, at de to vestlige stens forbindelseslinier skærer sydhøjens centrum, og den østlige befinder sig ca. 3 m vest for kirkegårdsdiget, som på Dyggves tegning falder sammen med viets østlige langside. Heller ikke disse sten kan altså bestyrke Dyggves teori, men er tværtimod udtryk for et fortvivlet forsøg på at finde beviser på et luftkastel.

En anden væsentlig indvending må være Dyggves placering af gudehøvet. Idet hele den dyggveske teori forudsætter en selv i de mindste detaljer gennemført symmetri i opbygningen af anlægget, er det forbavsende, at alene gudehøvet — en central del i teorien — er undtaget fra denne grundregel. Dette anbringes nærmest nordhøjen, noget til højre for midteraksen og ikke vinkelret på denne³²⁾ — hvorfor? Fordi Dyggve på dette sted fandt spor af en bygning, der derefter blev optaget i teorien på trods af, at selve grundlaget for denne, den strenge symmetri, dermed var fjernet.

Med hensyn til trækirkens udseende er der grund til at påpege Dyggves ukritiske brug af skriftlige kilder. »Med den ringe viden vi har om vikingetidens bygninger, må der lægges en vis vægt på Saksens udførlige beskrivelse af det hedenske hov i Arkona, en beskrivelse, der i meget passer på Jelling stavkirke, sådan som den i hovedtræk lader sig rekonstruere.«³³⁾ Efter undertegnedes mening må konklusionen blive den stik modsatte, nemlig at man ikke kan lægge vægt på Saxos beskrivelse, før man har fund, der uafhængigt heraf kan bekræfte denne. Dyggves bemærkning tilintetgør i virkeligheden hans egen teori om trækirkens udseende og får Knud Kroghs undersøgelser

Grundplanen fra 1861 med det af Dyggve indtegnede vi.
 Tallene henviser til de fire fundne bautasten.

til at stå så meget stærkere, idet det klart fremgår, at Dyggve har tolket de fundne sten (»forgården«) på grundlag af en sen skriftlig kilde, der intet har med Jelling at gøre, mens Krogh har underkastet de samme sten en videnskabelig, arkæologisk undersøgelse.

Sluttelig virker antagelsen af sydhøjens opførelse i kristen tid også uigennemtænkt (se nedenfor), og alt i alt må man nok spørge, hvilken teori, der i virkeligheden »var en luftig formodning, da den blev sluppet løs«.

Præmisser for et tolkningsforsøg.

Idet Dyggves teori således må forkastes, står det tilbage at tilpasse skibssætningsteorien til de få kendsgerninger, der er tale om i Jelling, samt opstille nogle præmisser, der herefter må anses for rimelige.

Vil man forsøge at finde en løsning på Jelling-anlæggets gåder, må man først og fremmest forudsætte, at runestenenes udsagn er sande. Dette må være udgangspunktet for enhver teori om Jelling-monumentets tilblivelse og de indbyrdes relationer mellem dets enkelte dele. Stenenes indskrift siger, at Gorm gjorde disse kumler efter Thyra, og at sønnen Harald bød gøre disse kumler efter begge forældrene. Uanset definitionen af »kuml« står det fast, at både Gorm og Harald har rejst eller anlagt et eller andet til minde om afdøde i den nærmeste familie.

Af de fire skibssætninger, der teoretisk kan komme på tale, virker den af Harald Andersen foreslåede mest overbevisende, da der for det første er fundet sten under nordhøjen, da der for det andet er andre eks-

empler på, at en skibssætning kan udgå fra en bronzealderhøj, og da der for det tredie ikke er fundet spor af nogen skibssætning nord for nordhøjen.³⁴⁾

Med hensyn til sydhøjen må denne (som også påpeget af Harald Andersen) være opført i hedensk tid som en del af det eksisterende anlæg (og dermed bortfalder den lille af Harald rejste skibssætning som en mulig løsning endeligt, idet sydhøjen jo blev anlagt 20—30 år efter skibssætningen). Dels er en sådan høj hedensk i sin karakter, men dette vejer dog mindre tungt end sydhøjens placering hen over en del af skibssætningen og med centrum præcis i dennes midterlinie. Hvorfor denne nøjagtighed, hvis den del af stensætningen, der lå uden for højen, alligevel skulle fjernes?

Til den store Jelling-sten knytter der sig en lang række — endnu ikke uddebatterede — spørgsmål, som der dog i denne forbindelse må ses bort fra. Kun stensens placering skal diskuteres kort. I modsætning til den lille sten, der under alle omstændigheder på et tidspunkt er blevet fjernet fra sin oprindelige plads, idet Ole Worm i det 17. århundrede fandt den liggende ved kirkedøren,³⁵⁾ forekommer den fra flere sider fremsatte opfattelse sandsynlig, at den store runesten endnu står, hvor den i sin tid blev anbragt, eller dog meget tæt ved dette sted. Alene stenens størrelse vanskeliggør en længere flytning, og det virker ikke som nogen tilfældighed eller en senere tids forgodtbefindende, at den er placeret nøjagtigt midt mellem højenes midtpunkter. Denne placering må have været et led i det oprindelige monument og modbevises ikke af de middelaldergrave, der er fundet delvist inde under stenen i stor dybde,³⁶⁾ tværtimod, da netop disses

tilstedeværelse under stenen kan have bevirket, at stenen er sunket så meget, at det i 1586 fandtes nødvendigt at rejse den igen.³⁷⁾

Der er her ikke taget stilling til detailspørgsmål uden betydning for en helhedsopfattelse af Jelling-monumentet. Et af disse synes Harald Andersen nu at have ryddet endeligt af vejen, idet han har argumenteret overbevisende for, at de spinkle trækonstruktioner, der er fundet både i syd- og nordhøjen, udelukkende har tjent et konstruktivt formål ved højenes opførelse og altså ikke haft den symbolske betydning, man hidtil har villet tillægge dem.³⁸⁾ Et andet er dét, at gravkammeret var tomt, da man gravede det ud i 1820. Er ligene blevet overført til en kristen begravelsesplads, eller har nordhøjen som andre storhøje været udsat for gravplyndring? Som en tredje detalje er der stolpebygningen på sydhøjen. Hvilken funktion har den (og sydhøjen) haft?

Fælles for disse enkeltheder er, at en forklaring på dem er unødvendig for en grundopfattelse af komplekset. Alligevel skal stolpebygningen på sydhøjen nedenfor gøres til genstand for en mere indgående behandling, da den kan rumme visse perspektiver, der hidtil er blevet forbigået i tavshed.

En rimelig forklaring.

På grundlag af ovennævnte præmisser er det nu muligt at anvise en rimelig løsning på den indre sammenhæng mellem anlæggets enkelte dele. Dette tolkningsforsøg gør ikke krav på nogen særlig originalitet eller selvstændighed i forhold til tidligere fremsatte teorier, men skal tværtimod være en bestræbelse på at sammenfatte »det bedste« af disse til en udetaljeret skitse af Jelling-monumentets tilblivelse og art.

Ved Thyras død anlægger Gorm i tidens stil et gravminde for hende, bestående af en stor skibssætning, der udgår fra en bronzealderhøj, og som muligvis afsluttes i syd af runestenen, der oplyser af hvem og efter hvem, mindesmærket er rejst. (Om Thyra gravsættes i gravkammeret eller begravnes midlertidigt andetsteds er her underordnet.) Efter Gorms død gravsætter Harald begge forældrene endeligt i gravkammeret, fuldfører nordhøjen og opfører sydhøjen og kan så med rette rejse sin runesten midt mellem højene forsynet med i alle tilfælde første del af indskriften, der fortæller af hvem og efter hvem, det nye store mindesmærke er anlagt. Den videre udsmykning af stenen må være foretaget i forbindelse med eller efter Haralds kristning, der altså — alt efter om stenen er hugget ad én eller flere gange — må sættes til enten kort efter eller også senere end rejsningen af sydhøjen. Endelig lader Harald formentlig også bygge den tidlige trækirke, der er fundet spur af.

Stolpebygningen på sydhøjen.

Hvad den tomme sydhøjs funktion har været, kan man kun gætte på. Det er blevet foreslået, at den kan være en mindehøj for en afdød (et såkaldt kenotaf), at den senere skulle have været anvendt som gravhøj, og at den er blevet rejst som et selvforherligende monument.³⁹⁾ Alle disse tolkninger kan passe ind i den foreslåede »ramme-teori«.

Også stolpebygningen er blevet udlagt på forskellige måder: som midlertidigt gravhus for den afdøde Gorm, som klokkestabel og som vagt- eller forsvarstårn.⁴⁰⁾ De to første forslag må afvises på forhånd, da det første næppe kan forenes med det øvrige monuments indre kronologi (da det må forudsætte, at begge høje er

opført under Gorm), og da de i hvert fald begge ganske ser bort fra misforholdet mellem bygningens størrelse og dens funktion. Det kan nemlig konstateres, at der har været tale om en overordentlig solid og stabil konstruktion, da de 10 stolper, der alle måler 40—50 cm i kvadrat, har været gravet ca. 1,8 m ned i højen (målt fra nuværende overflade), og hver især har hvilet på et stykke vandret egeplanke. Stolperne danner et rektangel (6 m \times 4,5 m) med 3 stolper på den korte og 4 på den lange led.⁴¹⁾

Dyggve selv foreslog, at stolperne havde udgjort de bærende dele i et forsvars- eller vagttårn, og henviste til fund af såkaldte »motter« (høje med forsvarsanlæg) i England, Frankrig og Tyskland samt til afbildninger af sådanne på Bayeux-tapetet.⁴²⁾ Denne teori synes hidtil at have stået upåagtet hen; Vilh. la Cour end ikke nævner den i en artikel, »Tårne på stylder«, der netop efterlyser danske paralleller til de udenlandske motte-anlæg.⁴³⁾ Selv om man også i Danmark i mange år har været opmærksom på denne borgtypes eksistens,⁴⁴⁾ har man endnu en samlet og tilbunds-gående undersøgelse af danske motter til gode, hvorimod engelsk arkæologi kan takkes for den første videnskabeligt udbytterige udgravning af et sådant borganlæg, nemlig Abinger-motten nær London.⁴⁵⁾

En motte er en kunstigt opkastet jordhøj — undertiden dog opført oven på en naturlig forhøjning eller endog en gravhøj — der er omgivet af en voldgrav og vold. — På toppen af Abingermotten fandtes stolpehuller, der udgjorde et rektangel (cirka 3,7 m \times 3,3 m) med 3 stolpehuller på den korte og 4 på den lange led. Hjørnestolperne var ca. 45 cm tykke og gravet 1,2 m ned (målt fra nuværende overflade, der på et tidspunkt er blevet planeret). End-

videre var der spor af en ringpalisade samt af forskellige andre stolper.

Der kan altså påvises visse ligheder i konstruktionen af de to stolpebygninger i Abinger og Jelling, men spørgsmålet er stadig, om man det sidstnævnte sted står over for et dansk motte-anlæg. Funderingen af stolperne med vandrette egeplanker antyder måske, at bygningen er rejst få år efter højens fuldførelse, og dateringsmæssigt er der næppe noget i vejen herfor. Abinger-motten er ganske vist fra o. 1100, men typen vandt indpas i England o. 1066 efter normannernes erobring og er formentlig opstået i Frankrig i 900-tallet.⁴⁶⁾ Der kan dog anføres en række andre indvendinger imod, at sydhøjen i Jelling er en motte. For det første er det usandsynligt, at højen er opført med anlæggelsen af en sådan borgtype for øje, da den tydeligvis indgår som et led i det oprindelige gravminde. Desuden er der hverken konstateret grav eller vold omkring højen eller palisader på højtoppen. Der står da kun den hypotetiske mulighed tilbage, at man i Jelling på et givet tidspunkt har planlagt at lade sydhøjen danne grundlag for et motte-anlæg, har påbegyndt det, men ikke fuldført det. — Man må herefter blot konstatere, at der endnu ikke er fundet en velbegrunderet forklaring på stolpebygningens funktion.

Det skriftlige kildemateriale —?

Der er i denne behandling af Jelling-monumentet bevidst ikke gjort forsøg på at inddrage historisk kildemateriale til støtte for en bestemt datering eller tolkning af det. Tendensen til at påtvinge arkæologiske fund fra historisk tid en absolut datering står ofte i vejen for en uhildet betragtning af disse og deres indre

tidsfølge, der må gå forud for en nøjagtig tidsfæstelse og begivenhedsrelatering ud fra historiske kilder.

At ville presse en absolut datering ned over Jelling-anlægget som helhed og dermed hæfte årstal på detaljer i dette (f. eks. den store runesten) må på baggrund af det spinkle materiale af senere og upålidelige kilder, der står til rådighed,⁴⁷) betegnes som videnskabeligt uforsvarligt. Kun ad arkæologisk og almenlogisk vej er det muligt at sætte de enkelte dele af monumentet i et relativt-kronologisk forhold til hinanden. At så Haralds regeringstid trods al usikkerhed kan placeres inden for i hvert fald sidste halvdel af 900-tallet, giver kun visse ydre holdepunkter for Jelling-monumentets omtrentlige tidsfæstelse.

Idet man altså skal være forsigtig med at lade kildegrundlaget for Jelling-dynastiets historie være afgørende for en løsning på problematikken omkring Jelling-komplekset, må modsat selve det enestående monuments størrelse og pompøse karakter være udtryk for ikke en tilfældig lokal stormandsslægts selvhævdelse, men en stærk, ekspanderende kongemagt, der har efterladt sig andre storslåede vidnesbyrd i en del af Danevirke-systemet og ringborgene af Trelleborg-typen. Igangværende undersøgelser af kongsgårdens placering og eventuelle, kommende udgravninger kan næppe andet end bekræfte denne opfattelse.

Men det var måske en idé at tage oversigtsplanen på parkeringspladsen ved sydhøjen op til revision.

Århus, december 1972.

NOTER OG HENVISNINGER

- 1) La fouille par le Musée National danois du tertre royal sud a Jelling en 1941. *Acta Archaeologica* 1942.
Jelling Kongehøje. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1943.
The Royal Barrows at Jelling. *Antiquity* 1948.
Kirken på Haralds vi i Jelling. Fra Nationalmuseets Arbejds-
mark 1949.
Gorm's Temple and Harald's Stave-Church at Jelling. *Acta*
Archaeologica 1954.
Jellingkongernes Mindesmærker. Vejle Amts Historiske Sam-
funds Festskrift. Kbh. 1955.
Three Sanctuaries of Jelling Type. Kungl. humanistiska ve-
tenskapssamfundet i Lund. *Scripta Minora* 1959—60:1.
Mindesmærkerne i Jelling. Kbh. 1964.
- 2) *Nat. Arb.* 1943.
- 3) *Antiquity* 1948.
- 4) *Nat. Arb.* 1943, 24.
- 5) her på grundlag af Mindesmærkerne i Jelling.
- 6) *Nat. Arb.* 1943, 27.
- 7) *Acta Arch.* 1954, 227 ff.
- 8) Olaf Aastrup, *Kuml* 1959 og Vejle Amts Aarb. 1959; J. Hel-
toft: *Kongesædet* i Jelling. Kbh. 1962.
- 9) festskrift, 123.
- 10) *Danmarks Oldtid*, III. Kbh. 1960, 339.
- 11) s. 266 og 246.
- 12) *Historisk Tidsskrift* 1967, 441 og 451.
- 13) *Skalk* 1969:4 og *Kuml* 1969 (trykt 1970).
- 14) *Kuml* 1969, 98; *Salmonsens Leksikon-Tidsskrift* 1944,
sp. 1056.
- 15) s. 15 f.
- 16) s. 179.
- 17) R. Volf, *VAAarb.* 1966.
- 18) *Skalk* 1969:4, 26.
- 19) *Skalk* 1970:2.
- 20) Mindesmærkerne i Jelling, 16 og 23 f.
- 21) festskrift, 140 f og *Scripta Minora* 1959—60:1.
- 22) *Hørg, hov og kirke*, 7 og 275; 166; 231; 232.
- 23) *Skalk* 1966:2.
- 24) *Kuml* 1951, 99.
- 25) *Hørg, hov og kirke*, 272; 273 f; 246.
- 26) *Skalk* 1966:2, 10.
- 27) *Scripta Minora* 1959—60:1, 19.
- 28) *Hørg, hov og kirke*, 247—267.
- 29) *Acta Arch.* 1942, 85.

- 30) Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1876, 110.
- 31) Acta Arch. 1942, 80 ff.
- 32) Acta Arch. 1954, 236.
- 33) Mindesmærkerne i Jelling, 42.
- 34) Olfert Voss gravede her 1966 (Hørg, hov og kirke, 246).
- 35) Danmarks Runeindskrifter, sp. 75.
- 36) Mindesmærkerne i Jelling, 33.
- 37) en trætavle, der ca. 1586 blev ophængt i kirken, oplyste, at den store sten dette år blev »opgravet« på kirkegården (Danmarks Runeindskrifter, sp. 66).
- 38) Skalk 1972:6.
- 39) fx Kuml 1951, 116 f og Mindesmærkerne i Jelling, 38.
- 40) fx Kuml 1951, 119 og festskrift, 156.
- 41) festskrift, 154; Nat. Arb. 1943, 24; Mindesmærkerne i Jelling, 38 og 40.
- 42) festskrift, 156 f.
- 43) Skalk 1966:3.
- 44) jf. Sophus Müller: Vor Oldtid. Kjøbenhavn 1897, 642 ff.
- 45) Brian Hope-Taylor, The Archaeological Journal. Volume CVII for the Year 1950. London 1952.
- 46) Arch. J., CVII og Skalk 1966:3.
- 47) jf. Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark. Kbh. 1969, 198 ff og 223 ff.

SØNDERBRO SOGN OG KIRKE I HORSSENS

Af Arne Thomsen.

Den 28. november 1971 indviedes Sønderbro Kirke i Horsens ved en festgudstjeneste, og fra samme dag var Sønderbro sogn en realitet.

At der bygges en kirke og oprettes et sogn er i sig selv en historisk begivenhed, ikke blot kirkeligt, men også verdsligt. Til og med stationsbyernes dannelse i forrige og dette århundrede har det ofte været sådan, at kirkebyggeriet blev slutstenen, der markerede, at et nyt samfund var opstået. Betydningen af ordet »sogn« er omstridt. Det går tilbage til verbet »at søge«, »at søge sammen« og er undertiden fortolket rent kirkeligt som betegnelse for »de folk, der søger samme kirke«. Men meget taler for, at sogneinddelingen er ældre end kristendommen i Danmark, og at ordet simpelthen betyder samfund, altså landsbysamfundet, hvor man havde alle ting fælles, herunder også fælles helligsted. At skelne mellem verdsligt og kirkeligt fællesskab er udtryk for en moderne tankegang, der lå tidligere tiders mennesker fjernt. For dem gjaldt det, at fælles kult giver fælles sæder og fælles lykke — at den fælles gudsyndyrkelse netop var forudsætning og basis for et menneskeligt samliv og dets skikke og skæbne.

At amtmand og biskop stadig går side om side i spidsen for processionen ved kirkeindvielser i Dan-

Fra Sønderbro kirkes indvielse. Kirkens hellige kar og bøger bæres ind. I spidsen for processionen ses amtmanden for Vejle amt, A. M. Wamberg, og biskoppen i Århus stift, Henning Høirup.

mark udtrykker netop denne gamle forståelse af, at kirke og folk hører sammen: Kirken er folkets kirke, og folket vil ikke undvære sin kirke. At det var amtmanden for Vejle amt, der fulgtes med biskoppen i Århus stift ved Sønderbro Kirkes indvielse markerede en verdslig historisk begivenhed: at Horsens er blevet sydvendt ved tilslutningen til Vejle amt, selv om byen og dets vestlige opland fortsat er en del af Århus stift.

Redaktionen af Vejle Amts Aarbøger har bedt mig fortælle om Sønderbro sogn og kirke i historisk perspektiv. Som indledning bringes nogle glimt af byens historie.

Strejflys over Horsens gennem tiderne.

Den østjyske hovedvej — nu A 10, Europavej 3 — har ikke nydt historikers interesse i sammenligning med den jyske hærvej. Det er dog ellers sandsynligt, at A 10 er Jyllands ældste hovedfærdselsåre. Netop bunden af de østjyske fjorde har rimeligvis givet plads for nogle af de første kolonier af indvandrere i Jylland efter istiden. Her var de rigeste levemuligheder, hvor fiskeri kunne kombineres med jagt og begyndende landbrug. Ad å-løbene kunne man herfra trænge dybere ind i landet. Arkæologiske fund bekræfter da også, at der har levet mennesker på næsset i Horsens fjord gennem hele den forhistoriske tid.

En forbindelsesvej mellem disse første østjyske kolonier må tidligt være blevet en nødvendighed og har været en faktor ved de jyske stammers forening til eet rige ved grænsen til historisk tid. I sin kirkehistorie fra ca. 1075 beretter Adam af Bremen, at der da fandtes byer ved alle østjyske fjorde.

Navnet Horsens er en sammentrækning af »Horse-næs«, d.v.s. hestehalvøen. Man kan gisne om, at næs-

set på et tidligt historisk tidspunkt er blevet udnyttet til en slags hestefarm af kongen. At der i alt fald omkring år 1150 har været en kongsgård på næsset, bekræftes af, at der er fundet mønter, præget henholdsvis Hors og Regis Horsenes (Kongens Horsens) fra Svend Grathes og Valdemar den Stores tid. Det antages, at kongsgården er identisk med den ejendom, som Valdemar Atterdag i 1351 overdrog til Johannitterordenen.

Denne overdragelse kan udledes af et pavebrev, udstedt 67 år senere ($\frac{23}{8}$ 1418) i anledning af en ansøgning fra ordenen til paven om en bekræftelse af privilegierne. Brevet viser, at overdragelsen omfattede en kirke, »Jomfru Marias sognekirke«, der altså oprindelig må være grundlagt af kongen, som sad inde med patronatsretten. Heraf kan vi slutte, at der må have ligget en landsby nær ved kirken. Da kirken lå i det nuværende Stjernholmskvarter, må vi antage, at det oprindelige Horsens lå syd for kirken ned mod stranden, dér hvor Bygholm å dengang udmundede, og hvor nu byens inderhavn med toldkammerbygningen findes. I dette område er fundet rester af en kirkegård.

Omkring midten af 1100-tallet — måske tidligere — er således 1. fase i byens udvikling afsluttet: Kongsgård, landsby og kirke ligger samlet nord for å-mundingen. Men næste fase var allerede under udvikling: Horsens blev egnens købstad — af gavn sikkert før den blev det af navn.

Fra Viborg, Århus og Kolding mødtes de store landeveje ved Horse-næsset og blev til en samlet bred vej mod øst hen til den lille havn ved å-mundingen. Således opstod den nuværende Søndergade. Den stadig livligere samfærdsel og handel har presset byens ud-

vikling fra å-mundingen længere mod vest, så byens centrum senest omkring år 1200 er forskudt til det nuværende torv. Det kraftigste bevis herfor er det anseelige Sankt Ibs kapel (nu: Vor Frelsers kirke), der opføres ved torvet omkring år 1225. Alene ved sin størrelse røber denne bygning, hvor stærkt byen er vokset på den tid. Skatteansættelsen af byen i Valdemar Sejrs jordebog fra ca. 1260 viser, at Horsens på det tidspunkt blandt de jyske byer kun blev overgået af Ribe og Viborg.

Selve by-området — indrammet af volde og grave — var snævert efter moderne mål. Det begrænsedes mod syd af åen (nu: Åboulevarden), mod vest af nuværende Rådhusgade og Graven, mod nord af en voldlinje ovenfor Nørregade og Kattesund og mod øst af nuværende Havneallé — dengang en voldgrav. Det bemærkes altså, at byen nu har vokset sig fri af kongsgården, men Jomfru Marias kirke vedbliver dog at være sognekirke med Sankt Ibs kirke som annekskirke helt til 1480, da paven tillod Johannitterordenen at overføre sakramentforvaltningen til Sankt Ibs.

I mellemtiden var et andet stort kloster vokset op inden for byens volde. Ridder Niels Manderup til Barritskov skænkede i 1261 sin »gård og bolig i Horsnes i dens længde og bredde« til Franciscanerordenen, der her indrettede et kloster og omkring 1275 opførte den første beskedne »Klosterkirke«, som gennem de følgende århundreders stadige udvidelser og restaureringer blev til det nuværende fornemme klenodie i dansk kirkekunst.

Ved en lokal reformation i 1532 fik det lutherske parti i byen overladt Klosterkirken til evangelisk sognekirke, mens Sankt Ibs kirke forblev på den katolske menigheds hænder indtil reformationens ende-

lige gennemførelse i 1536, hvorefter den blev sognets annekskirke. Disse to store middelalderkirker, hver med hen mod 700 siddepladser og placeret kun et par hundrede meter fra hinanden i byens centrum, skiftedes i de følgende århundreder til at bære førsterangen, mens den oprindelige sognekirke, Jomfru Marias kirke, blev nedbrudt omkring 1540. Klosterkirken var sognekirke indtil 1794, da dens forfald medførte en restaurering af Sankt Ibs kirke, som under navnet Vor Frelsers kirke blev byens sognekirke. I 1800-tallet stod Klosterkirken nu næsten ubenyttet hen, men byens stærke vækst i samme periode førte til, at man i 1890'erne foretog en gennemgribende restaurering af kirken. I 1894 blev den genindviet til annekskirke, og endelig tog man i 1904 skridtet fuldt ud og delte Horsens i to sogne.

Efter et mindre fremstød mod vest og nordvest i slutningen af 1500-tallet var byens udvikling stagneret. I 1807 havde den kun 2398 indbyggere. Men netop på den tid indledtes byens forvandling fra en søvngig og hendøende handelsflække til en travl og moderne industriby, der nu tæller ca. 45.000 indbyggere i det egentlige samlede byområde. I alle retninger bredte gadenettet sig ud over den omliggende købstadsjord, som herved for alvor træder ind i historien.

Sønderbro sogn.

I Christoffer af Bayerns privilegiebrev til Horsens af 1442 angives købstadsjordens grænser som de har været »fra arilds tid«. Fra Nunne sigh (sumpen omkring Hansted å) til Wolenes odde (næsset ved Sundet) og videre langs fjorden til »litle Wæthle« (det lille væld = Dagnæs bæk). Som vestgrænse angives Portebro, Knaggis bære og Eskebalighe hole. Lokali-

teter og grænser er med nogenlunde sikkerhed indtegnet på kortet side 97. Jorden var oprindelig kongens ejendom; det fremgår af kong Christierns gavebrev af 1452, hvorved han overdrager brugsretten til byens borgere. Kortet viser også den udvidelse, der skete i 1542 ved, at kongen tillagde Lovbymarken til købstadsjorden.

Opmærksomheden skal i denne forbindelse samles om de sydlige jorder mellem Bygholm å og Dagnæs bæk — det område, der i dag udgør Sønderbro sogn.

Bygholm å havde — som det fremgår af 1767-kortet — et andet forløb end nu. Fra et sumpet område mod nord — hvor nu Bygholm sø er skabt ved opdæmning lige efter 1. verdenskrig — snoede åen sig ind over det nuværende banegårdsterræn mod sydøst hen over den nuværende Beringspark og ned til nuværende Blumersgade, hvor den delte sig omtrent ved nuværende Rosingsgade. Det nordlige løb fortsatte herfra mod nuværende Løvenørnsgade og videre stik vest, og det udgjorde byens inderhavn indtil opfyldningen i 1903—04, hvorved Åboulevarden opstod. Den sydlige gren af åen udmundede i fjorden omtrent ved nordenden af nuværende Falstersgade, hvor en vig af fjorden skar sig ind helt hen i begyndelsen af dette århundrede. Denne inderste vig kaldtes »Flasken« (egentlig »Fladsken« d. v. s. det flade farvand) og kunne ved storm og højvande ofte presse sig endnu længere mod vest, så den gjorde landevejen mod syd ufarbar. Dette vanskeligt passable vadested over åen afløstes senere af en bro, Røde Bro, hvis navn endnu bruges om stedet i folkemunde. Knaggisbær, der angives på 1767-kortet, er muligvis betegnelse for en ældre bro over det sydlige åløb. Var passage til byen sydfra umulig, måtte besøgende dreje af ved Knaggisbær og følge nu-

værende Bygholm Parkvej til Bygholm og herfra videre nordpå til Lovbyvej eller helt ud til Viborgvej (nu afløst af Silkeborgvej) og ad denne ind til byen. Havde man ikke ærinde i selve byen, kunne man følge den tids omfartsvej, der ved Portebro førte over Dagnæs bæk og videre snoede sig næsten stik nord til Bygholm og Viborgvej.

Horsens første jernbanestation lå fra den østjyske længdebanes åbning i 1868 og indtil 1929 ved enden af Jessensgade på nuværende Berings Plads. Herfra gik banelinjen mod syd, passerede Bygholm å ad den lille jernbro, som stadig findes lige nord for Sønderbro kirke, og gik herfra i en stor vestdrejende bue hen over det område, hvor kirken nu ligger. Det sted, hvor nu kirkens alter ligger, var altså gennem 60 år et stykke af Jyllands livligst befærdede jernbanestrækning.

I 1920-erne opførtes den nuværende jernbanestation, hvilket nødvendiggjorde et omfattende dræningsarbejde og flytning af Bygholm å til det nuværende leje, Sønderbro sogns nordgrænse.

Selve navnet Sønderbro går tilbage til den bro, som førte over Bygholm ås gamle nordlige gren ind til sydenden af Hospitalsgade. Vejstrækningen herfra ud til Røde Bro blev gradvist bebygget på begge sider i 1700-tallet, mens det nuværende Sønderbro sogn var næsten helt ubebygget til hen imod midten af 1900-tallet.

Herude — syd for Fladsken — lå i middelalderen Spitals Ø. Ved hjælp af gamle højdekort kan man skønne, at den omtrent har haft form som en oval med den nuværende gade Spedalsø som længdeakse. Hen over øen gik vejen til Klakring færgested (nu: Juelsminde). Et sumpet og ofte vanddækket område

må have afgrænset den fra landevejen til Vejle, og landevejen selv har stadig måttet repareres ved jord- og stenpåfyldning, så den på nogle strækninger fik karakter af en dæmning. Mod syd afgrænsedes Spitals-Øen fra Dagnæs af et bredere sumpet område, hvor Dagnæs bæk udmundede. På 1767-kortet minder betegnelsen Skiddenkær om, at forureningsproblemer ikke blot er et moderne fænomen.

Navnet Spitals Ø forklares ofte som »de spedalskes ø« og har givet anledning til formodninger om, at der i middelalderen fandtes en spedalskhedskoloni på øen. Nu er der virkelig sikkerhed for, at der i Horsens som i andre byer var et hjemsted for spedalske, og sådanne hjem var af hensyn til smittefaren altid anbragt uden for byvoldene. Imidlertid er der aldrig fundet spor af middelalderlig bebyggelse på Sønderbro. Derimod ved vi, at Hospitalsgade så sent som i 1600-tallet kaldtes St. Jørgens gade, og at ovennævnte bro over Bygholm ås nordlige løb lige ved Hospitalet kaldtes St. Jørgens bro. I middelalderen lå St. Jørgens gade uden for bygrænsen. Spedalskhedsarbejde var normalt indviet med St. Jørgens navn, og endelig kan også de svære middelalderlige munkestensfundamenter under det nuværende Horsens Hospital tjene til bekræftelse af, at det var her, Sankt Jørgens gård lå med hjem for de spedalske. Nu tyder noget på, at gården blev ejet og drevet af Johannitterordenen, der netop havde barmhjertighedsarbejde som hovedformål, og da vi ved, at Spitals Ø i middelalderen ejedes af Johannitterordenen, tør vi slutte, at øens navn simpelthen betyder Hospitalets Ø (spitalsk (spedalsk) betyder egentlig blot »en som hører til hospitalet), og at øens avlsudbytte har været med til at finansiere

hospitalets drift. Den alternative betegnelse Hospitals-
øen forekommer da også i enkelte kildeskrifter.

Sønderbro var altså gennem århundreder en del af byens markjord. Der er i nyere tid blevet dyrket tobak(!) på Spedalsø til den spirende tobaksindustri i byen. Der fandtes også et par kalkværker, og hen mod midten af forrige århundrede dukkede en oliemølle op, som blev udgangspunkt for en efterhånden omfattende industrivirksomhed, Christiansholms Fabrikker, der producerede sæbe, kunstgødning, kradsuld m. v. Virksomheden indstilledes ved århundredeskiftet, men dens ganske statelige hovedbygning midt på Spedalsø og nogle af de gamle fabriksbygninger ved Christiansholmsgade ligger stadig tilbage. Omkring den dukkede de første småhuse op, og i det sidste århundrede er boligbyggeriet på Spedalsø så fortsat, stilfærdigt og uden nogen helhedsplan, så hovedindtrykket af gaderne på Spedalsø er noget kaotisk. Den eneste iøjnefaldende undtagelse er Boligselskabet, et oktangulært anlæg af boligblokke omkring en åben plads, tegnet af kgl. bygningsinspektør, arkitekt Viggo Norn. Det er vistnok det første byggeri i Danmark, der er inspireret af de engelske havebyer.

Området vest for Sønderbrogade er totalt forskelligt fra Spedalsø-kvarteret. Bebyggelsen her indledtes først for 20 år siden, og nu er arealet næsten udfyldt, domineret af røde boligblokke i 50-ernes enkle stil, overvejende rejst af sociale boligselskaber. En stor, moderne og smuk skole, Søndermarks skolen, er opført 1950—51. Mest iøjnefaldende og ganske imponerende er det i 1960-erne byggede boligkompleks Axelborg, der dominerer udsigten til byen sydfra.

I 1918 købte Horsens kommune slottet og godset

Fra Sønderbro kirkes indvidelse. Til højre et kig ind i de tilsluttede mødelokaler, der ved store gudstjenester fungerer som sideskib.

Bygholm. Pr. 1. april 1927 blev det med park og nærmeste jordtilliggender indlemmet i Horsens kommune og kirkeligt overført fra Hatting sogn til Vor Frelzers sogn. Syd for parken voksede — især efter 2. verdenskrig — et lille kønt villakvarter frem omkring Fuglevangsvej og vest for dette et moderne industrikvarter. Også dette område blev i 1971 tillagt Sønderbro sogn.

Sønderbro er næsten blottet for det, man traditionelt kalder seværdigheder. Her er bygget »for folket«. Men har man øjnene med sig, kan man under en vandring gennem sognet fra øst til vest opleve et ganske spændende tværsnit af snart sagt alle boligtyper fra tiden siden 1850 — med udgangspunkt ved en af byens ældste fabrikker, Christiansholm, og med afslutning ved de hypermoderne store fabrikker mod vest som Schur på Englandsvej, Rank-Arena på Fuglevangsvej og Raackmann på Hattingvej.

Kirkesagen.

Der er ikke formulerede normer for, hvor og hvornår nye sogne skal udskilles i Folkekirken. Det forventes, at initiativet udgår fra den lokale befolkning, når denne selv skønner, at der er behov for en ny kirke og eget sogn. Den endelige afgørelse ligger derefter i Kirkeministeriets hånd. Løseligt kan man vel sige, at forudsætningerne er til stede, hvis modersognet har over 15.000 indbyggere, og hvis der kan udskilles et sluttet område på 5.000—10.000 mennesker.

I 1950'erne var Klostersognet og Vor Frelzers sogn nået op over henholdsvis 21.000 og 16.000 indbyggere. De trængte således til aflastning, men vanskeligheden lå i at finde en passende afgrænsning af det nye sogn, så begge de gamle sogne blev reduceret i ønsket omfang.

Sagen trak ud, indtil en kreds af Sønderbro-borgere i et brev af 7. september 1957 rettede henvendelse til de to menighedsråd. Forhandlinger resulterede i dannelsen af en bredt sammensat lokalkomité med repræsentanter for byråd, menighedsråd, større foreninger m. fl. Skoleinspektør Johs. Nielsen, Søndermarkskolen, blev formand, og daværende res. kapellan, nu domprovst Povl Kiilerich komiteens sekretær. Man endes om sognegrænsen, hvorved de to modersogne hver ville komme til at afgive godt 3.000 indbyggere til det nye sogn.

I 1960 blev udskrevet arkitektkonkurrence. Blandt de indkomne over 100 projektforslag fra arkitekter tildelte bedømmelsesudvalget 1. præmien til arkitekt Paul Niepoort, Humlebæk, der siden blev udvalgt af kirkekomiteen til at forestå byggeriet.

Efter de da gældende regler skulle mindst halvdelen af byggesummen fremskaffes som frivillige gaver, hvorefter man kunne håbe på at få restsummen som statstilskud. En kirke skulle være gældfri ved indvielsen.

Der regnedes i starten med en byggesum på op mod 1 mill. kr., og ved energisk indsats lykkedes det Sønderbro Kirkekomité først at skaffe 25.000 kr. ved lodseddelsalg i 1960; året efter indbragte en hus- og firmaindsamling 157.000 kr., og det bemærkes, at rundt halvdelen af byens husstande gav bidrag. En bazar i 1963 gav et overskud på 60.000 kr., og i 1964 startedes en støttekreds, der gennem medlemsbidrag på 50 kr. årlig efterhånden bragte det indsamlede beløb op på 350.000 kr., hvortil kom, at kommunen skænkede kirkens grund til en anslået værdi af 50.000 kr. Men imens accellererede inflationen med omkring 15 procents årlig stigning i byggeindekset,

så byggesummen efter detailprojektering og indhente-
tede håndværkertilbud i slutningen af 1960'erne blev
anslået til 2,5 mill. kr.

Da den gamle finansieringsordning således var løbet
definitivt over ende af inflationen, vedtog Folketinget
i 1966 en ny lov, der overførte kirkebyggeri til det
lokale menighedsråds myndighedsområde og derved
muliggjorde, at de frivillige gaver kunne suppleres
med henlæggelser af kirkelige ligningsmidler på de
årlege budgetter, ligesom langtidslån på nye kirker
blev tilladt, således at forrentning og afdrag kunne
udstrækkes over en længere årrække efter færdig-
gørelsen. Det blev kirkesagens redning — i Horsens
som andre steder.

De indsamledes 400.000 kr. kunne nu gradvis supple-
res med 710.000 kr., der opsparedes på modersog-
nenes budgetter i 1967—1971, og restbeløbet kunne optages
som lån på det frie marked og forrentes og afdrages
over den kirkelige ligning. Det kan altså med fuld
sandhed siges, at Sønderbro Kirke betales af Folke-
kirkens medlemmer i Horsens — og kun af dem. Der
blev ganske vist også ydet et statstilskud på 400.000
kr., men det »fordufterede« næsten igen ved, at der på-
droges byggeriet momsafgifter på 330.000 kr.

Moms og prisstigninger bragte den endelige bygge-
sum op på 4,2 mill. kr. Beløbet vakte som ventet op-
sigt, da det blev bekendtgjort lige før indvielsen. Den
søndag formiddag, da 700 mennesker fyldte kirken
ved indvielsen, flankeredes kirketårnet af en flok ung-
kommunister med plakater: For kirken kunne ud-
dannes 353 lærlinge. Eller etableres 100 vuggestue-
pladser. Eller 220 børnehavempladser. Eller bygges 52
lejligheder.

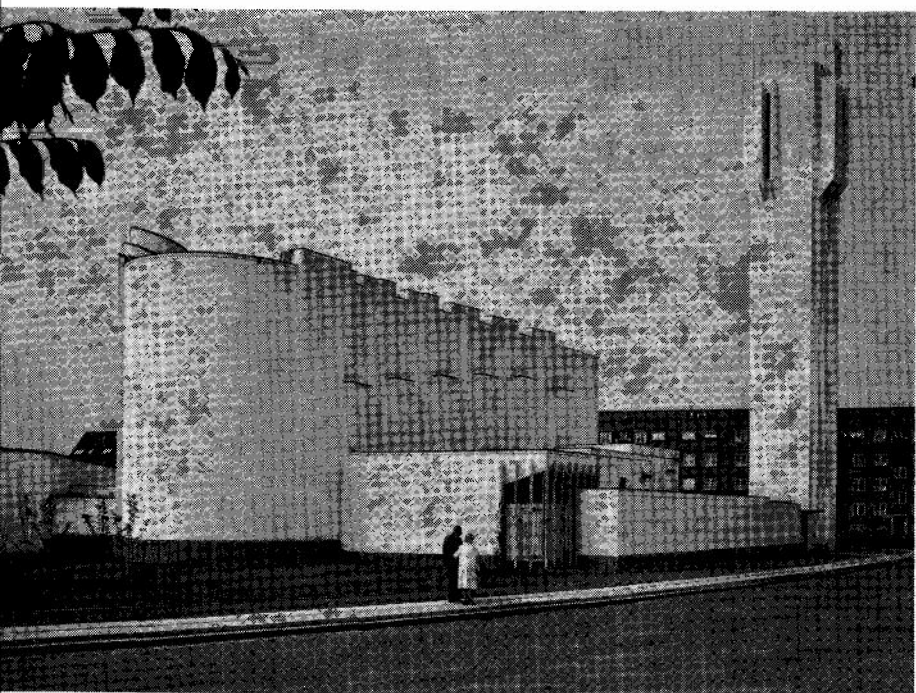
At der i kirkens byggeperiode opførtes en benzin-

station til godt 600.000 kr. klos op ad kirken (officielt anslået levetid 15 år — der findes 6 andre benzinstationer indenfor en radius af 400 meter), og at der kort efter indvielsen åbnedes en ny bankbygning i byen til 3 mill. kr., afstedkom ingen demonstrationer.

En ret livlig læserbrevsdebat fulgte efter i et par dagblade. Forsvarere henviste til selvfinansieringen: Kun folkekirkemedlemmer bidrager til kirken. Og det er 700 år siden, der sidst er opført en folkekirke i Horsens. Netop Folkekirken driver et stort socialt arbejde inden- som udenlands og kan ikke beskyldes for at mangle socialt ansvar. Den brede støtte til indsamlingen viser, hvor flertallet står i denne sag. Der er behov for et mødested på Sønderbro, der findes ingen andre, og kirken er indrettet også til hverdagsbrug. Horsens Folkeblad skrev i en leder (4. dec. 1971): »Ingen kirker bygges, uden at der foreligger et lokalt ønske om det, for det er kun gennem lokal!t initiativ og lokal offervilje, kirker overhovedet kan bygges nu om dage.« »Der bygges . . . forretninger og restauranter, der bygges biografer og teatre, biblioteker og svømmehaller, der bygges TV-sendere, banker, supermarkeder og parkeringshuse — alle de ting, som folk ønsker bygget, og som flertallet synes hører med i et veludviklet samfund.« »Så længe den danske kirke opretholdes som folkekirke, og så længe der er mennesker, som ønsker både at bygge og bruge kirker, har kirkebyggeriet sin naturlige plads blandt de ting, som skal til i et samfund, der vokser op.«

Bygningen.

Sønderbro-kvarteret var næsten helt udbygget, da kirkekomiteen for 10 år siden skulle udvælge en egnet grund. Mulighederne var få. Frem for mere afson-

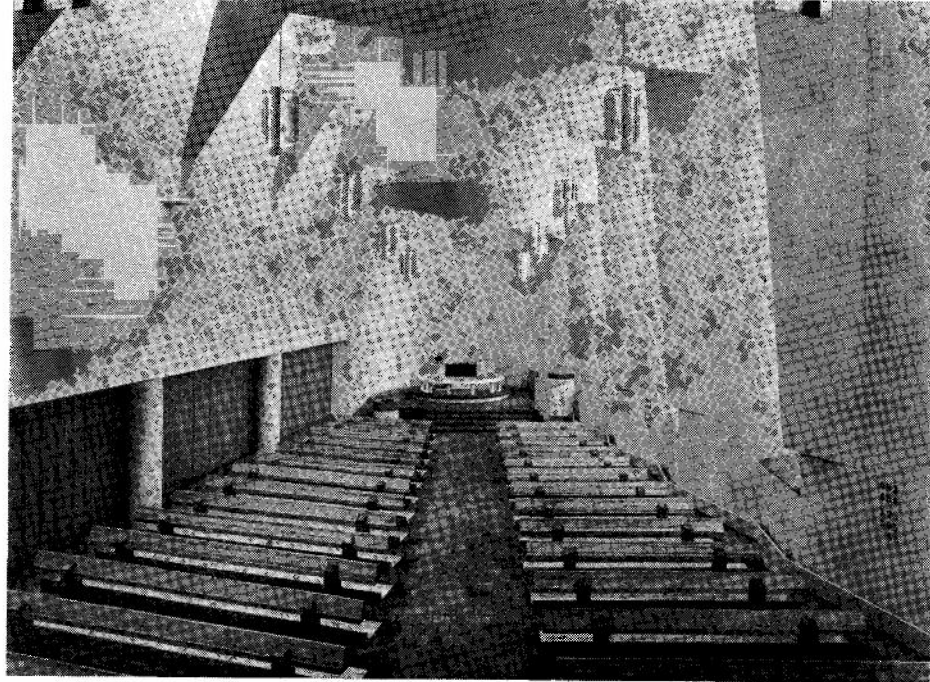

Sønderbro kirke set fra nord. De uens hushøjder i omgivelserne har tilskyndet arkitekten til at give bygningen en aftrappet tværprofil med det 12 m høje kirkeskib nederst på byggegrunden, derefter de lavere mødesale og nærmest ved Bygholm Parkvej det laveste parti med forhal og udenomslokaliteter. Kirken er opført i beton, delvis skalmuret og helt hvidkalket, udvendig som indvendig. Det fritstående kirkeårn (Campanile) ved kirkens hovedindgang er 32 m højt og indvendig forsynet med et sindrigt vindeltrappe-system helt til top-terrassen. På tårnets vestside en balkon (ses ikke på billedet) i 24 m højde ud for klokkerummet. Tårnet er opefter forsynet med rækker af smalle lysspalter. Fligene øverst opfylder foruden en æstetisk også en akustisk funktion til spredning og blødgørelse af klokkeklangen. Tårnets store højde betyder, at klokkeklangen kan passere uhindret hen over de omliggende boligblokkes tage, så støjende lydnedslag helt er undgået.

drede åbne pletter i sognets randområde valgte man at placere kirken så centralt som muligt i sognets tættest befolkede del. Hjørnet af den gamle hovedvej og Byholm Parkvej er gammel, blød engjord, aflejret af åløbene gennem århundreder, så den gamle og hårde strandbund nu ligger i ca. 14 meters dybde. Der måtte en omfattende og kostbar pilotering til med nedramning af ca. 220 betonpæle i 14—16 meters dybde for at skabe en sikker fundamentering.

Den 4. februar 1969 nedrammedes de første pæle, og nøjagtig 4 måneder senere — den 4. juni — forestod biskoppen den højtidelige grundstensnedlæggelse. 300—400 mennesker var til stede. Grundstenene var munkesten, hentet fra byens gamle kirker: Vor Frelseres kirke, Klosterkirken og Hospitalskirken. (De tre sten kan stadig ses i knæhøjde over gulvet i murværket i korets nordre side lige ovenfor rampen). Den første sten, lagt af biskoppen, ledsagedes af ordene: »Den første sten skal minde denne og kommende slægter om, at i dette hus skal Guds ord lyde i Jesu navn.« Ved den anden stens nedlæggelse udtaltes: »Den anden sten skal minde denne og kommende slægter om, at i dette hus står døbefonten til at modtage alle, som vil døbes i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn.« Stenen blev lagt af forårets yngste Sønderbro-konfirmand, Kirsten Due. Den tredje sten nedlagdes af kirkekomiteens formand med ordene: »Den tredje sten skal minde denne og kommende slægter om, at i dette hus står nadverbordet med livets brød til alle.« Der holdtes taler og blev sunget salmer, og til sidst lyste biskoppen velsignelsen fra det sted, som skulle blive den nye kirkes kor.

Efter en samlet byggeperiode på knap tre år stod kirken færdig i november 1971. I en artikel (Tids-

Kirkerummet set fra orgelpulpituret. Billedet giver en fornemmelse af det fine lysspil i rummet. Intensiteten af dagslyset omkring alteret har på billedet medført, at de hvide »lyskors« foran alteret kun anes. De svære træbænke i naturfarve og de rødgult flammede gulvklinker understreger rummets robuste enkelthed. Bag de to runde søjler til venstre ses rækken af skydedøre, der kan åbnes ind til mødesalene.

skriftet Arkitektur nr. 2/1973) skriver kirkens arkitekt, Paul Niepoort, om eksteriøret:

»Sønderbro Kirkes omgivelser på grænsen mellem Horsens ældre bykerne ved broen over Bygholm-åen med hovedvejen mod syd er et typisk udsnit af de sidste 100 års udvikling fra jævne, stilfærdige, murede 2—3 etagers gadehuse til præfabrikerede jernbetonblokke — længst mod syd i det nu fuldt udbyggede engareal. I det ret inhomogene bybillede med mange forskellige højder, stilarter, materialer og former synes der at mangle en samlende enhed. Kirkens forskellige elementer er derfor vokset sammen til »en hvid bygningsgruppe«, markeret af klokketårnet, med rolige, kubiske og runde former. Udefra kan man aflæse indholdet: koret mod øst, kirkeskibets længderetning, hovedmuren, hvis opbygning angiver rytmen af kirkerummets ovenlys. Ind på siden af hovedmuren ligger de tre menighedssale; tilsammen virker de som et sideskib.«

»Det er vigtigt, at man får tid til at omstille sig, når man søger kirken. Derfor passerer man først en portal, der forbinder klokketårnet med kirken, dernæst en adgangsgård omgivet af halvhøje mure, der nok angiver rummet, men alligevel tillader såvel et vist indblik som et udsyn.«

Denne kirkeplads ved kirkens vestende har døre ind til den store lavloftede forhal, hvorfra man ser kirkerummet åbne sig i sin fulde højde og længde. Andre døre fra forhallen fører ind til venterum og kirkerum, til de tre mødesale, kaffekøkken etc.

Fra vestenden, som er 13 m bred, tilspidser kirkerummet sig op mod koret til 8 m bredde, hvor det afsluttes af en halvcirkelformet korrunding. Rummets sydside består af 6 flade søjler med mellemliggende

smalle, høje vinduer. Søjlernes forkanter mod vinduerne er kurveformede, så vinduerne ikke ses.

Kirkerummets loft er en stærkt »foldet« betonkonstruktion, der fremtræder som en række asymmetriske hvælvinger. Sydlyset suppleres med ovenlys gennem 5 lystårne langs skibets nordside. Hertil kommer et mindre vinduesparti i vestgavlen og et tårn med tre høje, smalle lysgennembrydninger i korets sydside samt en lysspalte ved korets nordside. Loftshøjden varierer fra 8 til 12 meter.

Arkitekten skriver videre: »Det store, lyse rum er tænkt både begrænsende og især op mod alterpartiet uden grænser. Denne kontrastfyldte dobbeltvirkning har jeg prøvet at samle til en helhed ved at arbejde med en perspektivisk proportionsforskydning og fra først til sidst at lade lyset indgå som det væsentligste element.« »Kirkerummet er udformet, så dagslyset rettes mod alteret, og koret er den stærkest belyste del af rummet.« »Sydfladen er seks store reflekslyssøjler, og koret har tre særlige »lystårne« og et »strejffly«. De vindskæve loftsflader glider i rytme med sydsøjlernes vinger over mod hovedmuren mod nord og vokser her sammen med de fem ovenlys og de store skråkonsoller. Derved virker ovenlysene meget dybe og kan — ligesom sidelysene — ikke blænde. Lysspillet i de hvide flader angiver solens gang eller blot skyerne — vejret — udenfor.«

Alt inventar — også belysningselementerne — er tegnet af kirkens arkitekt. Overalt er tilstræbt stor enkelhed: ingen materialer er pyntede, men fremtræder med deres egen, ofte næsten brutale, stofvirkning: betonens spor af forskalling, en skalmuring, som lader de enkelte stens individualitet træde frem, massive træbænke og skillevægge i naturfarve, gulvbelæg-

ning af gulflammede klinker, prædikestol af beton og muret alter og døbefont, den sidste med uslebte granitkroner. Essensen af en præsts indtryk efter næsten to års daglig færden i kirken: Rummet er som en skål, indrettet — ikke til selv at være noget, men til at rumme noget, til at modtage lyset, som kommer ovenfra og fylder den og gør den levende. Rummet er i sig selv en kristen prædiken med det særprægede, enkle »lyskors« foran alteret som brændpunkt.

Og kirken er åben, også ud mod menneskelivet og sognet omkring det. Det understreges af de store skydedøre i nordsiden ind til sideskibet, der kan supplere kirkerummets 275 faste siddepladser med yderligere 150 stolepladser, samtidig med, at det er rammen om kirkens hverdagsaktiviteter. Ved indbyrdes skydedøre kan sideskibet opdeles i indtil tre mødesale. Den mindste sal har hævet gulvflade, så den kan benyttes som scene og koncertplads etc.

En menighed bliver til.

Der var under menighedsrådets forberedende møder inden indvielsen enighed om to hovedprincipper for det kommende menighedsarbejde: at tilstræbe så alsidig brug som mulig af kirkens lokaler samt at inddrage flest muligt frivillige i arbejdet.

Med menighedsrådet som samlende organ blev der efterhånden dannet en række arbejdsgrupper. Et særligt programudvalg tilrettelægger mødearbejdet fra måned til måned. En uddelergruppe distribuerer kirkebladet til alle sognets hjem hver måned. En »kordegnegruppe« varetager på skift assistancen ved søndagsgudstjenesten med læsning af indgangs- og udgangsbøn. En ungdomsgruppe tilrettelægger de særlige arrangementer for unge. En værtindegruppe forestår på

skift kaffebordet ved månedens arrangementer. Ved at decentralisere opgaverne har man ønsket at give flest mulige en følelse af medansvar og samtidig ikke at lægge mere over på de enkelte, end de selv har tid og lyst og kræfter til.

Med søndagsgudstjenesten som det selvfølgelig centrum har man i de første par år gennemført et broget mødeprogram: Traditionelle og utraditionelle hverdagsgudstjenester, herunder særlige tjenester for børn, konfirmander og unge. Kirkekoncerter med både klassisk og moderne musik. Kirkespil. Kunstudstillinger. Menighedsmøder. Sogneaftener med debat af aktuelle politiske og kulturelle problemer. Studiekredse. Spejder- og FDF-aftener. Mødeaftener for kirkelige foreninger. Kontaktmøder med forældre. Arrangementer for de ældre i sognet. Medgang og modgang har skiftet og vil fortsat gøre det. Glæder og skuffelser er begge udtryk for liv. Og midt i det hele står kirken som en daglig, en håndgribelig påmindelse til mennesker om »at søge sammen« og være et sogn, hvor man kommer hinanden ved i den dybe betydning, der går på tværs af alle verdslige forskelle.

Litteratur:

Angående det byhistoriske stof henvises til den nyeste samlede fremstilling, Sv. Aage Bay: Horsens gennem Tiderne. Udgivet Horsens 1953. Den rummer udførlige litteraturanvisninger.

En fremragende og banebrydende analyse af den ældste tids kirkehistorie er givet af Sv. Aage Bay i afhandlingen Horsens ældste sognekirke, trykt i Aarhus Stifts Aarbøger 1952, s. 23 ff.

SALTVÆRKET VED KOLDING

Af *Susanne Krogh Bender.*

Christian 3.s enke, dronning Dorothea, skrev den 1. januar 1570 fra Koldinghus til rigshofmester Peder Oxe om den »kunst med saltvandet, som vi har sat igang ikke til vort eget, men til rigets bedste«, og i samme vendinger udtrykte rigshofmesteren sig, da han en månedstid senere skrev til hende: »Eders Nåde vil dermed ikke alene udføre et nyttigt værk, men også ved Eders velmente arbejde vinde et stort kristeligt navn og eftermæle« Dette kan måske for en nutidig betragtningsmåde forekomme at være store ord at anvende om et saltværk, men i betragtning af daltidens betragtelige saltforbrug var de ikke nødvendigvis for store. Størstedelen af året havde befolkningen ikke adgang til frisk kød, idet man om efteråret slagtede kreaturer til dækning af det kommende års kødforbrug. For at kunne opbevare dette kød, saltede man det. Også fisk og smør saltedes og opbevarede længe. Eksempler fra danske lensregnskaber viser, at man med 1 tønne salt kunne salte 6 okser eller 18—24 svin, og også med 1 tønne salt 60 får eller lam eller ca. 100 gæs. Til at salte 3 tønner sild gik ligeledes 1 tønne salt, og endelig anvendtes 1 tønne salt til saltning af 6—12 tønner smør eller ost. Alene på Koldinghus brugtes i det 16. århundredes slutning årligt ca. 125 tønner salt,¹⁾ d.v.s. ca. 15.400 kg eller 15,4 tons!

Landet var langtfra selvforsynende med salt, selv

om der stadig rundt om fandt *saltudvinding* sted. Denne saltudvinding ses bl. a. af oplysningerne om landgildeydelse bestående af salt. I Koldinghus len blev der givet salt i landgilde fra de sogne, der er afmærket på kortskitsen fig. 1. Ifølge Koldinghus lens jordebog 1573 fordelte saltydelserne sig således:

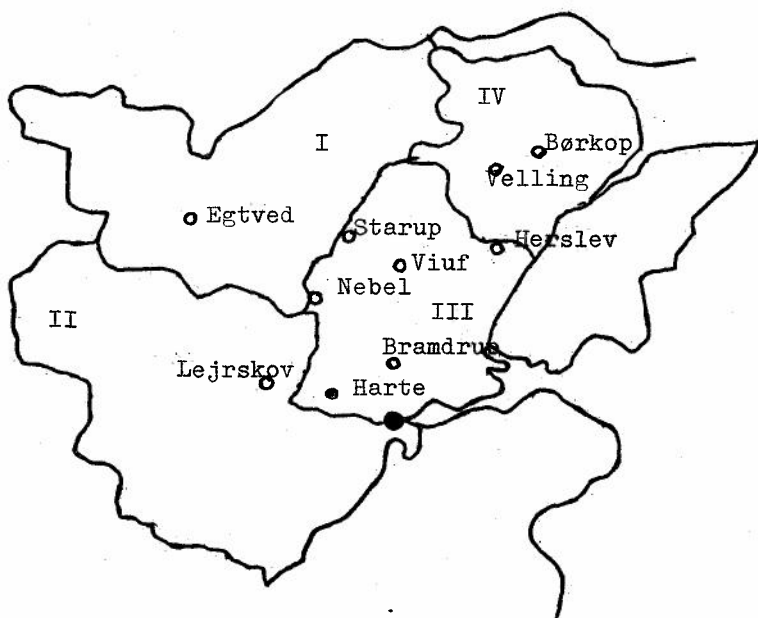

Fig. 1. Kolding by og omliggende herreder, efter Videnskabernes Selskabs kort 1820. I: Jerlev hrd., II: Andst hrd., III: Brusk hrd., IV: Holmans hrd. De sogne i disse herreder, hvorfra der ydedes salt i landgilde, er angivet tilligemed Harte.

Brusk herred:

Søren Madsen i Nebel	1 tønde salt
Thomas Iversen i Starup	1 tønde salt
Poul Jensen i Bramdrup	2 tønnder salt
Viuf sogn	1 tønde vintersalt
Herslev sogn	1 tønde vintersalt

Anst herred:

Morten Lund i Holbøll. 1 tønne salt
 (= Hvolbøl, Lejrskov sogn)....

Holmans herred:

Jes Ravn i Børkop 1 tønne salt
 Søren Henningsen i Velling 1 tønne salt

Jerlev herred:

Las Mikkelsen i Eitotorp 1 tønne salt
 (= Egtvedtorp, Egtved sogn)

I alt 10 tønner salt

I lensregnskaberne kaldes dette landgildesalt altid »frisse salt«, altså frisisk salt, hvilket dog ikke behøver at være ensbetydende med, at det kom fra vestkystens marskegne, hvor man udvandt salt af den saltholdige »tørv«. I så fald skulle bønderne i Koldinghus len have købt salt for at betale deres landgilde, og i betragtning af, at der på Koldingegnen dengang vitterlig var saltforekomster, rimeligvis i de vandførende lag i jorden, er der ingen grund til at tro, at saltet ikke skulle være udvundet ved de nævnte lokaliteter; betegnelsen »frisse salt« kan tænkes at gå på kvaliteten.²⁾ Også i vore dage er der konstateret salt i grundvandet i og omkring Kolding, og forskellige boringer har kastet lys over disse saltforekomster.³⁾

Efter Christian 3.s død nytårsdag 1559 tog *dronning Dorothea* sit »livgeding« (det gods, der var udlagt til hendes underhold) i besiddelse; det omfattede bl. a. Koldinghus slot og len samt Kolding by. Koldinghus var hendes foretrukne bolig.⁴⁾

Samtidens interesse for »vandkunster« (o: springvand)⁵⁾ synes hun at have delt, og af de byggearbejder, hun lod foretage på og ved slottet, er arbejder

med vandledning, vandmøller o. lign. fremherskende. Allerede 1561 skulle der skaffes tømmer fra Gotland til hendes »vandkunst« på Koldinghus.⁶⁾ Hun lod også opføre en mølle ved slotssøen, og egnens bønder gjordes møllepligtige hertil.⁷⁾

For at få saltværket ved Kolding — »vor kunst med saltvandet« — i gang udfoldede hun stor energi, en energi hendes breve vidner om. I min behandling af dette saltværk vil jeg først gennemgå de skriftlige vidnesbyrd om dets opførelse, dernæst spørgsmålet om, hvordan det var indrettet, og endelig dets skæbne efter dronning Dorotheas død.

Skriftlige vidnesbyrd om værkets opførelse.

Dronning Dorothea var ikke den første, der havde planer om at lade et saltværk indrette ved Kolding. Såvel i slutningen af det 15. årh. som i 1520'erne hører man om en »saltbrønd«.⁸⁾ Men enkedronningens saltværk var tilsyneladende det første — og samtidig det eneste — af disse projekter, der virkelig kom i gang.

De skriftlige oplysninger, der står til vor rådighed om saltværket, stammer først og fremmest fra dronning Dorotheas og Peder Oxes brevveksling; brevene fra Dorothea til Peder Oxe er bevaret i original, medens den protokol, hvori hans udgående breve var indført, ikke længere eksisterer. Saltværket er desuden omtalt i breve fra enkedronningen til hendes søn Frederik 2. og i kongelige ordrer til lensmænd og andre.⁹⁾

1569 skænker Frederik 2. sin mor 1000 daler, som hun anvender til »das new saltzwerck zu Koldingen«; disse penge, som oprindeligt synes at skulle være brugt til møllebyggeriet ved slotssøen, får tolderen i Kolding,

Søren Kjær, besked på at udgive på dronning Dorotheas vegne til arbejderne ved saltværket.¹⁰⁾

I løbet af 1569 og 1570 sender enkedronningen en række bestillinger til Peder Oxe. Det drejer sig om bestillinger dels af tømmer, dels af jern.

Først er der tale om *tømmer fra Norge*, nemlig 100 granstænger hver af 20 alens længde og 30 stænger fyr hver af en længde på 22 alen. Dette tømmer kom til at volde dronningen store bekymringer. Hun omtaler det første gang i september 1569, men må atter og atter rykke. Peder Oxes sidste omtale af det norske tømmer findes i et brev fra den 18. juni 1570, hvori han lover, det skal komme med første vind. Men den 29. august beklager Dorothea sig over, at det endnu ikke er kommet.

Udover det norske tømmer havde kongen lovet sin mor 400 *bøgestammer* og 100 *egestammer*, da hun ikke kunne skaffe så meget træ fra de skove, der lå under hendes livgedingsgods. Også med dette tømmer kom det til at trække ud, dels på grund af besværet med at skaffe det, dels på grund af uenighed mellem dronning Dorothea og kongen om, hvem der skulle sørge for at få det fragtet til Kolding fra Fyn, hvor Eskil Gøye i januar 1570 fik befaling til at lade træet udvise for dronningens tømmerfolk. I juni 1570 var det endnu ikke kommet til Kolding.¹¹⁾

Det *jern*, enkedronningen bestilte, skulle være af en bestemt form, som hun pr. bud sendte til Peder Oxe i januar eller februar 1570. Den 12. juni kan hun meddele, at en skipper er ankommet med 20 skippund stangjern — d.v.s. ca. 3160 kg. Da saltværket senere blev opgivet, og materialerne anvendt til andre formål, fik man netop 20 skippund jern fra den nedlagte »saltkunst«.

Alle disse materialer var selvsagt dyre,¹²⁾ og dronningen lægger i sine breve stor vægt på, at hendes egne omkostninger, til materialer og til lønninger, er overordentlig store. For de af kronens bønder, der dagligt arbejdede på saltværket (der omtales 34 bønder), bad hun om skattelettelse; men det afslog Frederik 2. Han skænkede dog sin mor yderligere 500 daler, som hun efter anmodning fik udbetalt (af toldereren Søren Kjær) i »gamle daler« og ikke i dansk mønt, som de tyske knægte, der arbejdede på værket, ikke ville tage imod.¹³⁾ Her får vi altså at vide, at der foruden bønderne var tyske arbejdsfolk i gang ved saltværket; de brugtes ved gravearbejder, medens dronningen selv betalte lønnen til de mange tømmerfolk m. fl. De tyske arbejdere omtales som »kunstmesterens tyske knægte«, og det er nærliggende at antage, at mesteren også kom fra Tyskland. Han omtales ofte, desværre uden navns nævnelser. — Enkedronningen skriver også om de over 40 arbejdsfolk, der bruger så forfærdeligt mange »victualien«. Især klager hun over, at de må gå ledige, mens man venter på det norske tømmeres ankomst. For at sætte mere fart i ekspeditionen af de mange bestillinger argumenterer hun gang på gang over for Peder Oxen med, at hun så sandelig ikke har sat dette store værk i gang for sin egen skyld, men til rigets gavn. Righofmesteren får også tilsendt en saltprøve, som han roser for den gode, kraftige smag.

Men på trods af dronning Dorotheas energi, på trods af kunstmesterens flid, som hun roser meget, og på trods af de mange arbejdere og bønder blev dette saltværk, som hun havde ventet sig så meget af, ikke fuldt færdigt i hendes levetid.

Saltværkets indretning.

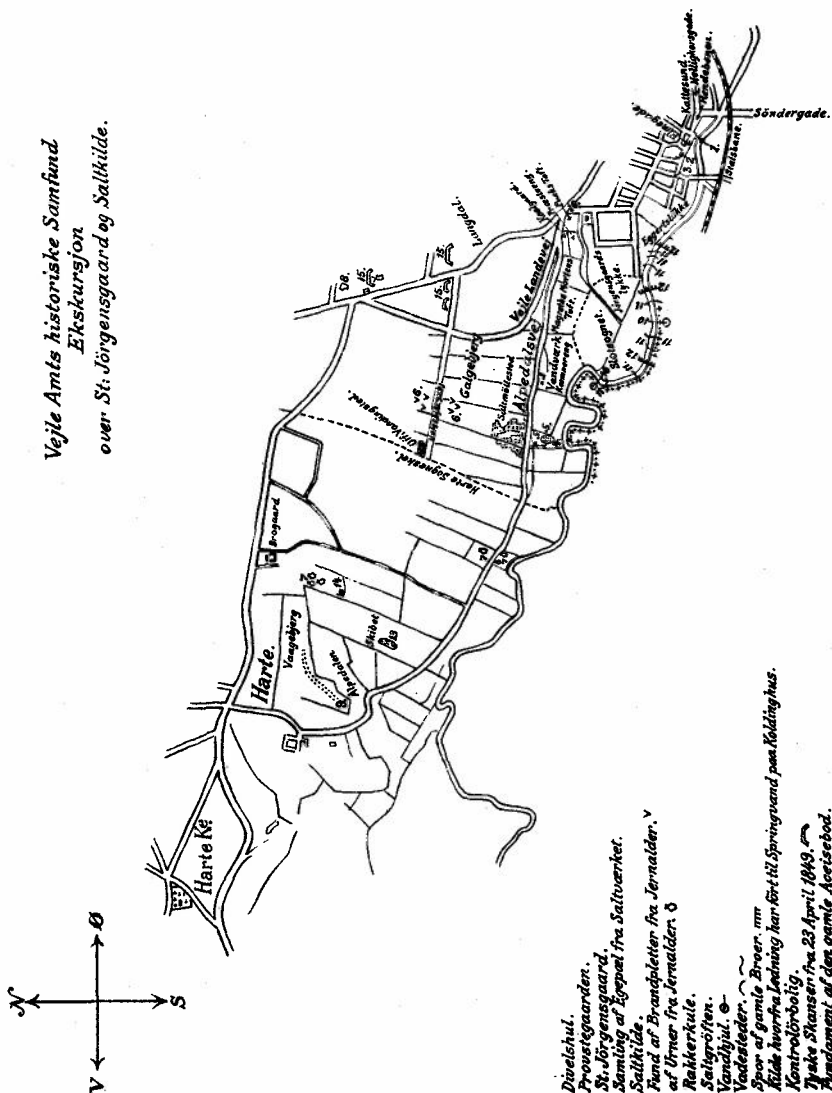
Af mængde materialer, der ifølge korrespondancen skulle medgå, kan man slutte, at saltværket var stort tænkt. Som det fremgår af Arild Huitfeldts omtale af en »saltbrønd«,¹⁴⁾ af Peder Oxes talen om saltvandet og Dorotheas omtale af sin »kunst med saltvandet«, forefandtes saltet som en *saltkilde*. Det blev sydet i *pander*, hvilket Peder Oxe nævner den 31. januar 1570. Muligvis skulle det omtalte stangjern bruges til sådanne pander. En *mølle* — rimeligvis en vandmølle — finder man ligeledes omtalt i forbindelse med saltværket; muligvis skulle den drive en form for pumpe til at pumpe det saltholdige vand op fra kilden. De gravearbejder, dronning Dorothea omtaler, gjaldt måske anlæggelsen af en kanal, der skulle lede vand til mølle- eller pumpeværket. I. O. Brandorff mente, den kanal fra Stallerup sø, der er fundet spor af, var led i dette anlæg, medens Troels-Lund antog, at systemet af render gjaldt vandkunsten på Koldinghus.¹⁵⁾ Ud fra de skriftlige oplysninger om saltkilde, pander og mølleværk vil jeg antage, at udvindingsteknikken har lignet den, der dengang anvendtes i Lüneburg — så meget mere som saltkunstneren muligvis kom fra Tyskland. I Lüneburg pumpede man det saltholdige vand op fra underjordiske kilder for derefter at syde det i jernpander, der hang i kroge på et jernstativ, se fig. 2. Lignende fremgangsmåde har man betjent sig af på Læsø, hvor man, foruden spor efter de stolper, der bar panderne, har fundet samme slags jernkroge.¹⁶⁾

Hvor lå saltværket? Beretninger fra det 18. årh. siger, det lå ved skellet mellem Hartes og Koldings marker. Ved vejen fra Kolding til Harte skal der i midten af

Fig. 2. Saltudvinding i Lüneburg, efter Agricola: De Re Metallica (1912-udgaven p. 551). A: fyrsted, B: indfyriingssted, C: røgfang, D og E: stolper, F: stænger, G: kroge, H: hanke på kedlen, I: stænger der holder kedlen.

Vejle Amts historiske Samfund
 Ekskursjon
 over St. Jörgensgaard og Salkilde.

1. Døvelshul.
2. Provstegaarden.
3. St. Jörgensgaard.
4. Samling af Lyspul fra Saltværket.
5. Salkilde.
6. Fund af Brandpletter fra Jernalder. V
7. af Urner fra Jernalder. O
8. Røtterskule.
9. Saltgrøften.
10. Vandhjul. O
11. Vedstedet. ~
12. Spor af gamle Broer. nm
13. Røde kværn fra Jernalder nær fortid Springsand paa Koldinghus.
14. Kontrolrørbølg.
15. Tjæke Stansen fra 23 April 1149.
16. Aundament af den gamle Accisebod.

det 18. årh. være fundet store egebjælker, som ifølge Pontoppidan blev taget op og solgt til brug i Harte kirkes tårn; og man mente, saltkilden fandtes på dette sted. I 1908 stødte man i forbindelse med arbejder på vandværket på tømmer i nærheden af skellet.¹⁷⁾ På fig. 3 er angivet det sted, som I. O. Brandorff har udpeget som saltmøllestedet.¹⁸⁾

Saltværkets skæbne efter dronning Dorotheas død.

Det har været den almindelige antagelse, at saltværket ved Kolding ikke kom i gang efter enkedronningens død i oktober 1571, og at den Mikkel Vandkunstner, der skulle fuldføre det, ikke fik det færdiggjort.¹⁹⁾ Den 28. juni 1572 fik lensmanden på Koldinghus, Morten Svendsen, ordre fra kongen til at lade optegne, hvad der var gjort færdigt på saltkunsten, møllen og tilbehøret, og til at give Mikkel vandkunstner månedspenge og 8 tylter (96 stk.) tømmer til at fuldføre saltværket; vandkunstneren skulle så selv afholde udgifterne til arbejds løn, jernfang, træ m. m.²⁰⁾ Mikkel Vandkunstner arbejdede senere for kongen med en vandledning ved Frederiksborg slotssø og en vandpost på Skanderborg, og i 1578 lod kongen udbetale 1000 daler til ham — for hvad omtales ikke.²¹⁾ Det er fristende at antage, at det også var Mikkel Vandkunstner, der havde været dronning Dorotheas saltkunstner; men det kan ikke bevises.²²⁾ At Mikkel Vandkunstner fik saltmøllen til at fungere, er der dog indici for ud fra følgende oplysninger fra ekstrakterne af Koldinghus lensregnskaber (i Rigsarkivet).

I årene 1575—78 sendte lensmanden på Koldinghus fødevarer til folkene på saltmøllen; det drejer sig om fersk og saltet okse-, svine- og fårekød, smør, fisk,

gryn, malt, humle m. m., til en samlet værdi af ca. 265 daler.²³⁾

1574—78 betaltes en såkaldt told af saltmøllen. I den post, hvori den indgår, findes også afgift af maltmøllen, der måske blev drevet af samme person; derfor kan man ikke se, hvilken mølle der betalte hvad. Der betaltes i korn; om det skal betyde, at saltmøllen ikke brugtes til at udvinde salt, men til at male korn, er dog usikkert, ikke mindst i betragtning af oplysningerne om forekomsten af større mængder »frisse salt« i disse år.

I årene 1575—79 købtes nemlig til brug i husholdningen på Koldinghus og underliggende gårde henholdsvis 44, 18, 38 og 39 tønder »frisse salt«, altså samme art som landgildesaltet i Koldinghus len. Det er overhovedet de eneste tilfælde af indkøb af »frisse salt« i perioden 1571—96, og det er derfor nærliggende at sætte dette salt i forbindelse med de andre oplysninger om saltmøllen. Desværre kender vi ikke prisen på det indkøbte salt eller navnet på sælgeren, der måske var den samme, som stod for saltværkets drift. Det indkøbte »frisse salt« anvendtes i husholdningen på slottet og de gårde, der blev drevet under slottet, og det brugtes i stedet for det dyre lüneborgsalt. Huitfeldt siger da også, at saltet fra saltværket »er som Lyneborger Salt / men noget rødere«. ²⁴⁾ Den derved opnåede mulige besparelse kan jo desværre ikke udregnes.

Og så i regnskabet 1578—79 optræder for første gang følgende indtægtspost: »20 skippund jern af saltkunsten«. Samtidig hører vi ikke mere om told af saltmøllen eller om forsendelse af fødevarer dertil, og det er sidste år, der indkøbes »frisse salt«. Det kan kun betyde, at saltkunsten nu er nedlagt. — De 20 skip-

pund »saltkunstjern« anvendes i løbet af 1580'erne og 90'erne ved arbejder på møllerne i Koldinghus len.

Alle disse oplysninger indicerer følgende: I 1573 eller 1574 kom saltmøllen i gang. Den, der stod for driften, betalte en afgift til kronen og solgte salt til brug i slotshusholdningen, medens der fra slottet blev sendt madvarer til folkene på saltmøllen. I 1578 eller 1579 ophørte saltværkets virksomhed; grunden kendes ikke, man har i almindelighed henvist til den åre ferskvand, Peder Oxe i januar 1570 omtalte, og som Huitfeldt benævner »vilt vand«. ²⁵⁾

Hermed er så saltværkets historie slut. Erindringen om det er med mellemrum blevet genoplivet i anledning af fund af tømmer i jorden i nærheden af Harte skel, og man har fundet dele af render, der af Brandorff er sat i forbindelse med saltmøllen. ²⁶⁾ Der har dog som nævnt også været en »vandkunst« på Koldinghus, og hvilke render, der gjaldt hvad, har man endnu ikke fuld klarhed over og kan ikke få det, før en mere tilbunds gående arkæologisk undersøgelse er foretaget. En sådan undersøgelse kunne i første række tage sigte på selve saltværket og dets indretning, herudover måtte systemet af render og kanaler i egnen vest og nordvest for Kolding undersøges, før man ville have klarhed dels over saltværkets dels over slotets vandværkers indretning. Det ville unægtelig være interessant, om man gennem en arkæologisk undersøgelse kunne få kastet mere lys over indretningen af dette saltværk, der kan kaldes et af de første industrielle anlæg her i landet.

NOTER OG HENVISNINGER

Følgende forkortelser er anvendt:

Aarsberetninger:	Aarsberetninger fra det kongelige Geheime Archiv
Kanc. Brevb.:	Kancelliets Brevbøger
RA:	Rigsarkivet
Ryge:	A. N. Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse, 1765
VAA:	Vejle Amts Årbøger

- 1) Værdien af disse 125 tønder salt, der dels var fint salt (Lüneburgsalt), dels groft salt (»bajsalt«) og dels landgildesalt, var ca. 200 daler.
- 2) Til sammenligning kan anføres, at man i datiden ofte benævnte alt groft salt (udvundet af havvand eller tang) »bajsalt«, hvadenten det stammede fra Frankrig, Spanien eller Danmark. Se min artikel »Saltudvinding i Vendsyssel i sidste halvdel af 16. årh.« i Vendsyssel Årbog 1972 p. 43—50.
- 3) V. Nordman i VAA 1921 p. 95—101; Trap Danmark, 5. udg. Vejle Amt p. 752—57. — Hvordan det saltvand, der fandtes i det 16. årh., og de saltførende lag, der i vor tid er fundet, kan sættes i forbindelse med hinanden, hersker der uklarhed om.
- 4) Om dronning Dorotheas ophold på Koldinghus, se Hugo Matthiessen: Enkedronning Dorothea paa Koldinghus, i VAA 1908, og P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1910, p. 73—83.
- 5) Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, 6. udg. II p. 161—177.
- 6) Kanc. Brevb. 1561 ³¹/₇ og 1562 ¹²/₁.
- 7) Kanc. Brevb. 1571 ¹/₁₁.
- 8) P. Eliassen i VAA 1921 p. 75—81.
- 9) Brevene fra Dorothea til Peder Oxe findes i Rigsarkivet, Rigsråd og stænder, Breve til Rigshofmester Peder Oxe 1567—1575; heraf er en del, men ikke alle, udgivet af A. N. Ryge, anf. skr. p. 227—37. Den kopibog, hvori brevene fra Peder Oxe til Dorothea var indført, eksisterer ikke længere, og til disse breve er Ryge den primære kilde. — Brevene fra Dorothea til Frederik 2. er udgivet i Aarsberetninger fra det kongelige Geheime Archiv III, 1861—65, de kongelige breve i Kancelliets Brevbøger 1566—70, 1571—75 og 1576—79. — Hvor intet andet er anført, stammer oplysningerne fra Dorotheas og Peder Oxes korrespondance.
- 10) Kanc. Brevb. 1568 ¹⁷/₁₂, 1569 ¹/₄; Dorothea til Fr. 2. 1569 ¹²/₄ (Aarsberetninger III p. 70).
- 11) Måske var der vanskeligheder med at skaffe tømmeret fra Fyn. ²⁹/₄ og ¹⁹/₅ 1570 fik lensmanden på Silkeborg, Hans Johansen Lindenov, befaling til at udvise dronningens tømmerfolk henholdsvis 30 og 34 egetræer i Silkeborg lens skove til hendes møllebyggeri (Kanc. Brevb.). Om det var til saltmøllen eller møllen ved slotssøen, oplyses ikke; skulle det første være tilfældet, kunne man dog formode at se det om-

- talt i korrespondancen mellem Peder Oxø og Dorothea. — Udover i denne korrespondance er det fynske tømmer omtalt i Dorotheas brev til Fr. 2. 1570 $\frac{17}{3}$ (Aarsberetninger III p. 82). — I Nyborg lensregnskaber 1569—72 (RA. Ekstrakter af lensregnskaber 1570—72) omtales tømmerleverancen ikke.
- 12) Værdien af det norske tømmer, nemlig de 100 stænger gran på 20 alen og de 30 stænger fyr på 22 alen, kan udregnes til mindst 133 daler på grundlag af Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, 1656, p. 541. Her angives taksterne for norsk gran og fyr til 16—20 sletdaler for 1 tylt (= 12 stk.) 20 alens tømmer og 24—30 sletdaler for 1 tylt 24 alens tømmer. 1 sletdaler var $\frac{2}{3}$ rigsdaler.
 - 13) »Gamle daler« eller »enkende daler«: møntede dalere fra Chr. 3.s tid (eller udenlandske). I Danmark blev der i 1570 ikke udmøntet dalerstykker, men kun mark og mindre stykker. Gamle daler var sådanne, som »i det romiske rige (o: kejserriget) for fulde giænge... ere« (Secher: Forordninger I p. 532). — Om skattelettelserne: Dorothea til Peder Oxø 1570 $\frac{25}{2}$ (RA) og til Fr. 2. 1570 $\frac{17}{3}$ (Aarsberetninger III p. 82); Peder Oxø til Dorothea 1570 $\frac{11}{3}$ (Ryge).
 - 14) Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike, folioudg. 1012.
 - 15) Brandorff i VAA 1921 p. 82—95; Troels-Lund: Dagligt Liv, 6. udg. II p. 168, med henvisning til præsteindberetningen til Worm 1638, der omtaler »et herligt vandsprøng« i Harte skov, som ved render ledtes til vandposten på Koldinghus (Da. Saml. 2 IV p. 81). — Om datidens pumpe teknik: Agricola: De Re Metallica p. 175—84, hvor der beskrives pumper drevet ved vandkraft, og som skulle kunne pumpe vand op fra indtil 100 fods dybde; Troels-Lund anf. skr. p. 166. Jfr. note 26.
 - 16) H. Stiesdal: En salthytte på Læsø, Jy. Saml. 5,8 p. 95—115. — I 1957 fandtes ved pløjning i nærheden af saltboderne på Læsø 2 jernkroge, den ene 21 cm, den anden 23,5 cm lang (nu på Nationalmuseet, 2. afd. inv. nr. D 11/1957).
 - 17) J. J. Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding, 1848, p. 246—47; E. Pontoppidan: Danske Atlas V, 1769, p. 957. — Iflg. Trap 5. udg. Vejle Amt p. 1188 er Harte kirkes tårn repareret 1758. — Om fundet 1908: Eliassen: Kolding fra Midalder til Nutid p. 82 og Brandorff i VAA 1921 p. 83 f.
 - 18) Skitsen findes på Nationalmuseets 2. afd., hvortil den i 1919 sendtes af Brandorff, der givetvis er dens ophavsmand.
 - 19) H. Matthiessen i VAA 1908 p. 17; P. Eliassen i VAA 1921 p. 80—81; A. F. Schmidt i VAA 1947 p. 69.
 - 20) Kanc. Brevb. 1572 $\frac{28}{6}$.
 - 21) Kanc. Brevb. 1575 $\frac{10}{1}$ om Frederiksborg, 1575 $\frac{12}{4}$ om Skanderborg og 1578 $\frac{16}{6}$ om de 1000 daler. Desværre er den kvittering, Mikkel i 1578 indleverede, ikke bevaret.
 - 22) H. Matthiessen omtaler i VAA 1908 p. 12—13, at Dorotheas datter Anna (g. m. August af Sachsen) i 1566 lånte hende sin vandkunstner Michel Fritze, og at denne senere arbejdede for Fr. 2.

- 23) Næmlig 1575/76: ca. 30 dlr., 1576/77: ca. 100 dlr. og 1577/78: ca. 135 dlr. Regner man med, at folkene var beskæftiget hele året, og jævnfører man med de udspisningsregistre, Berntsen gengiver (anf. skr. p. 617 f.), og som efter Berntsens takster kan omregnes til en værdi af ca. 24 dlr. årligt pr. person, beskæftigedes der på saltmøllen det første år 1—2 mand, det andet 4—5 mand og det tredje 5—6 mand.
- 24) Huitfeldt, folioudg. 1012. — Mens der normalt brugtes årligt ca. 10 tdr. »frisse salt« i husholdningen — nemlig det der kom ind i landgilde — steg forbruget heraf 1575/76 til 41½ td. (mod 9½ året før), var 1576/77: 33 tdr., 1577/78: 50 tdr., 1578/79: 45½ td. og 1579/80: 19 tdr. Samtidig faldt forbruget af lüneburgsalt. Det meste »frisse salt« blev i tiden 1575—80 brugt som bordsalt, hvortil ellers lüneburgsalt var almindeligst. Det »frisse salt«, der kom ind i landgilde, brugtes ellers mest til saltning af kød og fisk sammen med bajsalt, hvoraf forbruget ikke faldt 1575—80. Dette kan betyde, at saltet fra saltværket var af bedre kvalitet end landgildesaltet, der ikke sydedes så professionelt.
- 25) Peder Oxe til Dorothea 1570 $3\frac{1}{1}$ (Ryge), Huitfeldt anf. sted, muligvis med Peder Oxe som kilde.
- 26) Brandorff i VAA 1921 p. 82—95. Fra hvilken tid, de stammer, ved man dog ikke præcist. — C. A. Lassen har i VAA 1956 p. 180—81 omtalt en teori (fremsat mundtligt af Brandorff) om, at render fundet ved Alpedalen skulle gælde slottets vandforsyning, men mener ikke, man i datiden formåede at lægge så lange render; i stedet peger Lassen på saltværket som rendernes formål, uden at han dog nævner Brandorffs teori, at renderne til saltværket kom helt fra Stallerup sø — et arbejde der ikke var en mindre præstation end den at lægge render fra Alpedalen til slottet. Jfr. også note 15.

ET FORSVUNDET KIRKESKIB FRA
ERRITSØ KIRKE OG NOGLE
OPLYSNINGER TIL KIRKEN HISTORIE

Af Erik Husted.

Hensigten med nærværende lille bidrag er ikke at give nogen udtømmende skildring, men derimod at fremdrage nogle hidtil ukendte samt nogle mindre kendte oplysninger om Erritsø gamle kirke som blev nedrevet i vinteren 1898. Kirkens historie er tidligere ret omfattende behandlet af Marius Hansen i Vejle Amts Aarbog 1915 samt af Poul Christophersen i »Festskrift om Erritsø kirke 1899—7. maj 1949«, således at nærværende bidrag nærmest må betragtes som et supplement til disse.

— — —

I den nuværende kirke (opført 1899) hænger et fuldskib »Duen« som ved kirkens indvielse blev skænket af Carl Henriksen, Lyngsodde. Skibet er — trods kun lidt over 70 år gammelt — et af de ældste i hele Vejle amt.¹⁾ Der har dog langt tidligere været ophængt et kirkeskib i Erritsø kirke, men dette skib må være gået til grunde længe før den gamle kirke blev nedbrudt. I Pontoppidans Danske Atlas tom V (udg. 1769) findes således følgende oplysning: »Michel Munkgaard har givet dertil (kirken) en liden Fregat af 30 Canoner kaldet Stadt Bergen.«

Om dette skib findes et sagn som er fortalt af kapellanen i Erritsø, Lauritz Pedersen Sattrup (i embedet

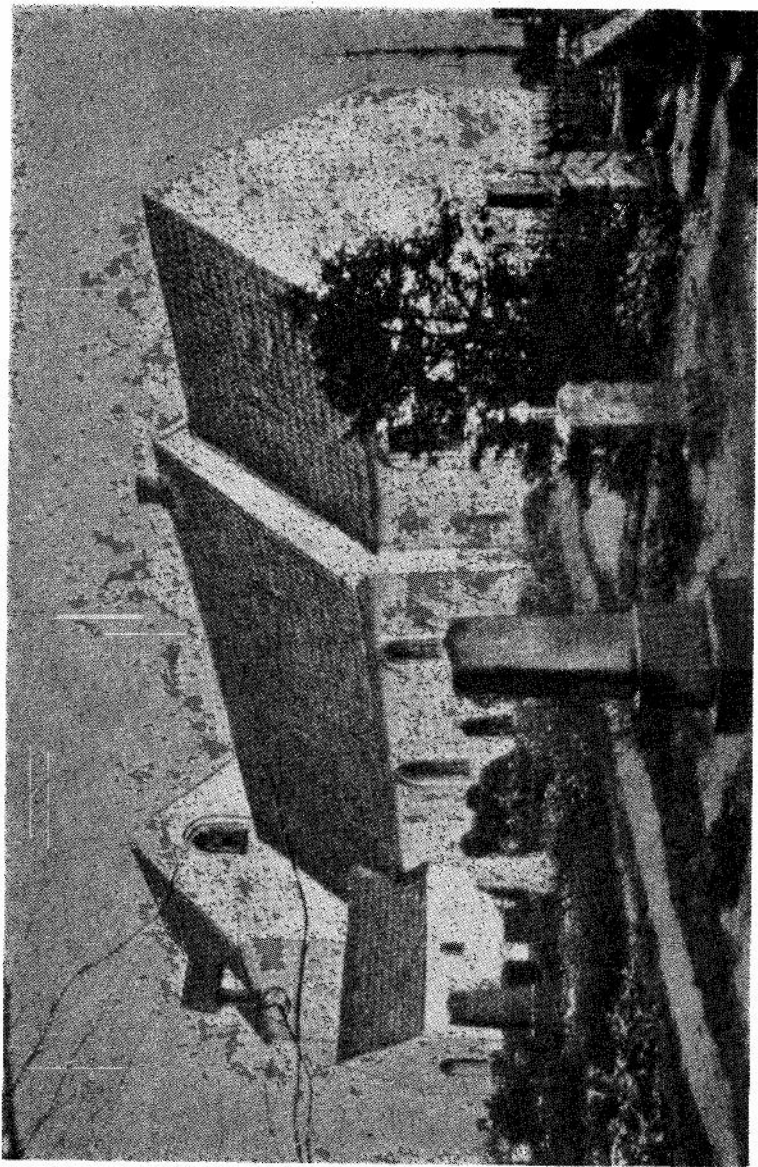
1765—1770) i en indberetning til biskop Bloch i Ribe ca. 1768.²⁾ Sattrup skriver:

»Endvidere er ophængt i kirken et lidet fregat-skib med sit fulde takkelads, rejsning og kanoner hvorom haves følgende tradition:

En bondemands søn her af byen løb i sin ungdom bort fra forældrene, gav sig til at fare på Ostindien og forhvervede sig stor rigdom. Omsider sadte han sig ned i Bergen, giftede sig med en rig købmands datter, drev stor negotie og lod på egen regning en fregat på 30 kanoner bygge, hvilken han formodentlig har brugt til handelen. Han gav derpå sine forældre efterretning om sin skæbne og sit opholdssted og sendte, for at give dem et begreb om sin velstand, det forbemeldte lidet fregat-skib, der skulle være en efterligning af det store han kort tilforn havde ladet bygge, med begæring at samme lidet skib til en almindelse måtte ophænges i Erritsø kirke. På skibet findes hans og hustruens navne: MICHEL PEDERSEN MUNCHS-GAARD og DIVERT GERTESDATTER MESSING og på bagstavnen læses STADT BERGEN.«

Historien i sig selv er jo ret banal; det interessante er imidlertid at det er muligt dels at tidsfæste den, dels at identificere personerne.

I en skifteforretning³⁾ afholdt 16. marts 1698 på gården nr. 37 (matr.nr. i matriklen af 1688) i Erritsø efter fæstebonde Peder Michelsen Thuesens afdøde hustru, Birgitte Jensdatter, nævnes de efterladte børn: »Michel Pedersen og Poul Pedersen er fraværende i Bergen i Norge som Michel Pedersen er bosiddende i«. Endvidere nævnes endnu en søn Jens Pedersen, 28 år gl., hjemme på gården og 2 døtre: Bodil Pedersdatter gift med fæstebonde Lauritz Lauritzen Housted i Erritsø og Else Pedersdatter, 14 år gl., hjemme på gården.

Erritsø gamle kirke.

I Bergens borgerbog⁴⁾ findes desuden følgende an-
tegnelse om borgerskab:

- »^{20/4} 1693 Michel Pedersen, skipper (Fridericia)« og
»^{17/7} 1702 Poul Pedersen Munchsgaard, skipper
(Fridericia)«,

ligesom der i borgerbogen findes adskillige medlem-
mer af slægten Messing, bl. a. i 1678 Giert Messing,
sikkert Michel Pedersens svigerfader.

Hvorvidt historien er sand er straks vanskeligere at
afgøre. Bergens Sjøfartsmuseum har på forespørgsel
velvilligst oplyst at det ikke har været muligt at sætte
Michel Pedersen i forbindelse med skibet Stadt Bergen.
Derimod nævnes i 1688 en Else Messing som med-
reder i skibet. Sjøfartsmuseet nævner et andet skib,
Slott Bergen, ført af kaptajn Reinert Messing; dette
skib blev erobret af tyrkerne i 1681. Handels- og Sjø-
fartsmuseet på Kronborg oplyser at skibet Stadt Ber-
gen var bygget i Holland i 1674; det var på 263 læster
og førte 34—36 kanoner, hvilket leder tanken hen på
et såkaldt defensionsskib.⁵⁾ I 1696 ejedes det af et
partsrederi på 49 deltagere, men ingen af dem er
Michel Pedersen.

Måske er Michel Pedersens betydning vokset i over-
leveringen; han kan til syvende og sidst have været
en jævn sømand der i sine frivagter har bygget model-
len. Hvem ved?

— — —

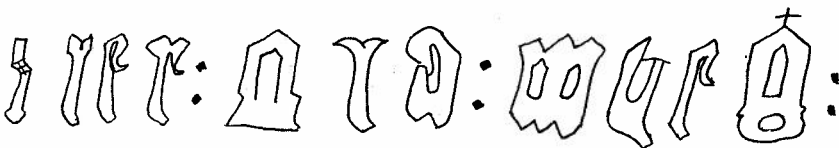
Brugen af kirkeklokker har været kendt længe før
den gamle Erritsø kirke blev bygget engang i 1200-
tallet. Dette skal imidlertid ikke berøres her, idet der
herom henvises f. eks. til Arnold Hansens artikel: Om
nogle gamle klokker, i årbogen 1918.

Den første oplysning om en kirkeklokke i Erritsø
findes i kirkens regnskab fra 1617, hvor det fremgår

at klokken har været nedtaget og er blevet forsynet med et nyt ophæng. Senere, i 1641—42, fremgår det at klokken er blevet omstøbt i København; rotgytteren (d.v.s. klokkestøberen) betales med 177 daler og 2 mark. Denne klokke blev sammen med dele af kirkens blytag bortført af fjenden under krigen 1657—60. Klokken endte vistnok i Gårslev kirke, ialt fald hedder det i et kirkesyn år 1700 bl. a.:

»I Tårnet en klokke som kan ringe, er dog ikkun meget liden såsom dens forrige store klokke er af fjenden bortført og skal siden være ophængt i Gårslev kirke; men denne til kirken foræret.«

I 1768 fandtes i Gårslev kirke kun en klokke med følgende indskrift:⁶⁾

Denne klokke, som nu er forsvundet, kan muligvis være den fra Erritsø.

Efter oplysning fra Nationalmuseet skal indskriften, bortset fra de fire første tegn som er uforståelige, tydes som enten AVE: MAR (altså en forkortelse for Ave Maria) afsluttende med et klokkestøbermærke, eller: AVE: VIRG (altså en forkortelse for Ave virgo Maria, idet virgo = jomfru).

I præsteberetningen fra Erritsø 1768 omtales, at efter tradition skal kirkens store og lille klokke være skænket til kirken af Michel Pedersen Munchsgaard, der også havde givet kirkeskibet. Traditionen er uden tvivl rigtig, i det mindste hvad angår den lille klokke.

I en skrivelse fra 1715, hvor sognebeboerne anmoder

om at få kirkens tiende i fæste, hedder det blandt andet: »... på vores bekostning bygge alle kirkens stole uden mindste kirken påløbende udgift, til med våren kirken behjælpelig til loftets og pulpiturets bygelse og bekostning. Foruden dette har en af vores slægt og nærforvandte, barnefødt her i Erritsø, da han fornam vi her af byen havde sammenskudt 20 Rdl. til hjælp til en klokke, foræret en klokke til kirken. Vores sammenskudte penge kom dog kirken til nytte.«

Ydermere findes et sagn, vistnok ikke særlig kendt; det er optegnet i 1901 af forlængst afdøde gårdejer P. Møller, Kongsted, efter fortælling af en gammel mand som var barnefødt i Erritsø. Sagnet lyder i P. Møllers optegnelser som følger:

»En sømand, som i sin tid var barnefødt i Erritsø, havde ved mange års flid og sparsommelighed drevet det så vidt, at han selv ejede sin skude, og ved siden heraf ved heldig sejlads var bleven en velstående mand, kom engang i længst forsvundne tider sejlene fra Kattegat ind i Lillebælt, og efter at have passeret Bogense, kunne han øjne sin fødeby Erritsø. Vejret var forrygende, den ene svære bølge efter den anden væltede ind over skuden, og det så ud til, at ingen redning var at vente, men skuden var viet til undergang. Sømanden bad da til Vor Herre samt gav det løfte, at dersom han med skib og mandskab blev reddet fra undergang, ville han skænke endnu en kirkeklokke til sin fødeby kirke. Som ved et rent underreddedes skib og besætning, og manden, sit løfte tro, bekostede og ophængte klokken i den gamle kirkes tårn.«

Den omtalte store klokke derimod er snarere kommet til kirken omkring 1727, hvor der ifølge kirke-regnskabet byggedes et nyt klokkeværk. Denne klokke kom fra Koldinghus fra et i 1722 nedbrudt klokketårn.

En anden klokke herfra kom i 1742 til Pjedsted kirke, men blev omstøbt da den var revnet.

Det var altså først omkring 1727 kirken fik 2 klokker. I regnskabernes⁷⁾ fortegnelser over kirkens ornamenter og inventarium nævnes flere gange i 1740'erne:

»Den store klokke er i god stand, den liden klokke er revnet da der blev ringet efter sal. dronningen, så den vil omstøbes.«

Senere, i den tidligere omtalte præsteberetning, hedder det bl. a.:

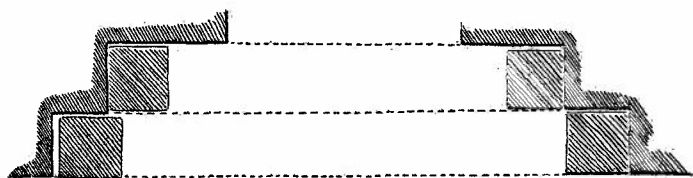
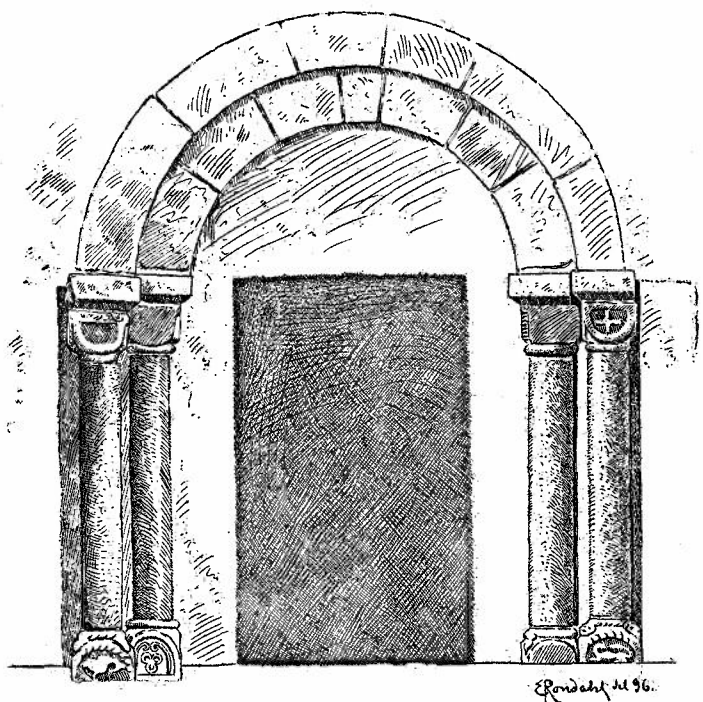
»... her findes tvende klokker hvilke den nuværende kirkeejer afvigte år måtte endda omstøbe siden de begge revnede og blev ubrugelige da der i anledning af sal. kongens død blev ringet uforsigtig med dem. På de gamle fandtes ingen, ej heller findes på de nye nogen indskrift.«

I forordningen »Om ringen med klokkerne overalt i Danmark og Norge ...«, der udgaves ved Frederik V's død i 1766, hedder det:

»... udi kirkerne, såvel på landet, som i købstæderne, i vore riger Danmark og Norge, med alle klokkerne hver dag ringes om formiddagen fra klokken er ti til klokken er tolv, og om eftermiddagen fra klokken er fire til klokken er seks, og det indtil Vi anderledes allernådigst tilsiger.«

Det kan derfor ikke undre nogen at klokkerne af og til måtte revne som følge af den hårde belastning, og der kan ikke være megen tvivl om at adskillige af Danmarks ældgamle kirkeklokker er gået til på denne måde.

Jeg fristes til at foretage et lille sidespring for at gengive et kuriøst avertissement fra Ribe Stifts

0 1 2 3 4 5 6 Fod.

Tegning fra 1896 på Nationalmuseet af den gamle kirkes søndre portal. Portalen med kapitæler, søjler og buer overførtes i 1899 til den nye kirke, hvor den danner en dekorativ ramme om indgangsdøren.

Adresseavis⁸) fra fredagen den 1. april 1808, 2 uger efter Christian VII's død. Avertissementet lyder:

»Da vor allernådigste konge er ved døden afgået og jeg har erfaret, at en del kirkeklokker er beskadigede og nu ved brug kan blive beskadigede, så ville jeg her ved have mig recommanderet om nogle af de herrer kirkeejere haver nogle beskadigede kirkeklokker til ny omstøbelse, de da ville henvende dem til mig som kan levere dourabelt arbejde, da jeg i en række af 28 år her på stedet har støbt 151 klokker. Om forlanges modtager jeg dem ved kirken, og ophænger den nye støbte klokke igen med mit eget redskab og på min ansvar indtil klokken er prøvet at den befindes god i alle dele. Omstøbelsen med transport og ophængning kan i det hele blive akkorderet på det billigste af

Randers, den 28. marts 1808.

D. Reimer,
klokkestøber.«

Som det fremgår blev begge kirkens klokker på foranledning af kirkeejeren, oberauditør Søren Sejdelin i Fredericia, omstøbt i 1766—67. Sattrup synes dog ikke at have været helt velunderrettet når han skriver at der ingen indskrift findes på de nystøbte klokker. På den største fandtes i alt fald følgende indskrift:

SOLI DEO GLORIA = ME FECIT = M. C. TROCHELL =
ANNO 1766

Den vejede 163 kg. På den lille klokke var der korrekt nok ingen indskrift; den vejede kun 56 kg. Ved kirkens nedrivning blev klokkerne nedtaget og knust til omstøbning. De nye (nuværende) klokker blev støbt hos M. & O. Ohlsson i Lübeck i 1898. Den største har inskriptionen HERRENS ORD BLIVER EVINDELIG og vejer 355 kg. Den lille klokke har inskriptionen ÆRE VÆRE GUD I DET HØJESTE; den vejer 177 kg.

I gammel tid havde folk stærk overtro overfor klokkekerne; deres toner skærmede mod trolde og hekse og andre overnaturlige væsener. Der findes et utal af sagn fra det ganske land om kirkeklokker og overnaturlige væseners forsøg på at ødelægge kirken. Erritsø er ingen undtagelse i den retning. Nedenfor er samlet en række af disse sagn:

Ovre i Fuglsang Skov boede der en stor trolde. Efterhånden som kirkebygningen rejste sig, rejste der sig også et raseri i troldens indre, og jo højere kirkens mure blev, des mere uudholdeligt blev det for trolden. En dag da tårnet omtrent var fuldført, greb han i vild fortvivelse en mægtig sten og slyngede den med al sin kraft mod kirkens mure; men den forfejlede sit mål, gik forbi tværs over sognet og faldt ned i stranden ved Ventmøllen ved Damgaard, hvor den endnu påvises en halv snes favne fra land. Stenen måler ca. 3 alen i længden og 2 alen i tykkelse.

Efter Alb. Breindahl.

Lige syd for Erritsø kirke ligger Aalhøj, og der var trolde i, som gik ind i min fødegård, Hovgaard, når de skulle til at bage, og lånte skydsel og rage. Når de havde bagt, kom de med kullene og lagde i skorstenen hjemme, og så blev de til guldmønter. Men da der kom en klokke i kirken, kunne de ikke tåle at høre den ringen og rejste fra højen.

Peder Hovgaard (f. ca. 1820).
Danske Sagn I, 1928.

Ved den sydøstre opgang til kirkegården lå indtil omkring århundredeskiftet »æ stue stin«. Den var kastet af en trolde på Fyn efter kirken for at knuse den; men stenen var falden hundrede alen inden den nåede kirken.

Ussing: Minder fra Erritsø.

En kæmpe fra Fyen stod ovre på Hindsgavl mark og kastede efter Erritsø kirke. Men stenen gik forkert

Tegning på Nationalmuseet af C. Brosböll, af de fleste nok bedre kendt som Carit Etlar, formentlig fra ca. 1830, visende en stor sten »ved Eritzøe Strand i nærheden af Fredericia«. Der er næppe megen tvivl om at tegningen forestiller den omtalte Kjæmpesten ved Snoghøj. Desværre er det ikke lykkedes at tyde stenens besynderlige indskrift.

af hans hånd og faldt i stranden ved Snoghøj. Den havde navn af Kjæmpestenen. For godt en 60 år siden*) kom en isflage for den og drev den i land, og så blev den slået i stykker og anvendt til trappesten i gæstgivergården i Snoghøj o.s.v. Der var mærker af hans fem fingre i den, og a har set dem mange gange. Havde den ramt kirken, var den naturligvis bleven slået ned.

Peder Hovgaard

*) i 1828.

i Danske Sagn III, 1931.

Endelig skal tilsidst meddeles nogle spredte oplysninger bl. a. fra kirkens regnskaber:*)

1621 købte slotsfogden på Koldinghus, Jacob Johansen, som havde Henneberg Ladegård i fæste, et lejersted (begravelsesplads) i kirken til sin moder for 4 daler.

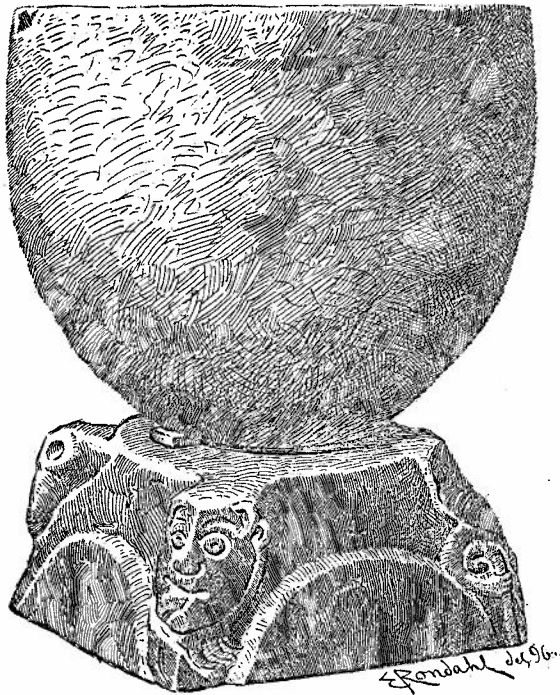
Samme år nævnes et benhus til kirken, d.v.s. et

- hus på kirkegården, hvor benene fra ryddede begravelser henlagdes.
- 1623 opbygges kirkegårdsmuren på den søndre side.
- 1635 får kirken en skriftestol »efterdi der ingen var i kirken tilforn, men man i dets sted måtte bruge degnestolen«.
- 1645 synes der at være bygget en kirkelade. Fra dette år optræder i regnskabet landgilde af Erritsø kirkelade 3 mark.
- 1662 hedder det i en jordebog:¹⁰⁾ »Samme kirkelade blev også ruineret. Er nu sat en ringe hytte derpå igen hvorudi Hans Jensen Skolemester bor.« Kirkeladen blev altså ødelagt under krigen 1657—60 og ikke genopført. Den lå antagelig lige syd for kirken, hvor rytterskolen siden kom til at ligge.
Selve kirken led også hårdt under krigen og endnu 20 år efter var den ikke kommet istand.
- 1681 udgår befaling til at der af enhver kirke i Jylland skal svares 1 Rdl. til »Ærridzø« kirkes opbygning og reparation, da den »meget skal være brøstfældig og ruineret og ingen middel skal have hvorved den igen skulle kunne vorde opbyggt«¹¹⁾
- 1700 er kirken kommet helt istand. Der mangler kun en altertavle og der er kun een lille klokke.
- 1727 opbygges et nyt klokkeværk.¹²⁾
- 1741 nævnes indtægt af »kirkegårdens græsning« 33 sk. og af »kirkeladens grund« 32 sk.
- 1742 foretages en større reparation. Taget over kirken, koret og våbenhuset tilligemed tårnet omlægges ganske. Gulvene i kirken og våbenhuset omlægges og kirken udspædes og kalkes overalt indvendig og udvendig. Der anvendes hertil bl. a. 7500 store flensborger sten og 2500 tagsten.
- 1770 er kirken i en meget ringe forfatning; det hedder i et syn:¹³⁾
- 1) Trænger tårnet til en hovedreparation siden det er meget brøstfældig og forfalden.

- 2) Fandtes den stige på hvilken opgangen er til tårnet i så slet stand at man ikke uden fare for at komme til skade kan bestige den.
 - 3) Er messesærken så pjaltet at den ej mere kan bødes.
 - 4) Porten og lågerne for kirkegården er så slette at kreaturer og svin ej kan holdes ude.
 - 5) Befandtes fadet til dåben ubrugeligt.
 - 6) Haves til kirken hverken bibel eller ritual.
- 1771 findes kirken repareret.

NOTER

- 1) Om kirkeskibe i Vejle amt kan henvises til Vejle Amts Aarbog 1965: Henning Henningsen: Kirkeskibet i St. Nikolaj Kirke, Kolding, og lidt om kirkeskibe i Vejle Amt.
- 2) Viborg Landsarkiv: nr. C 4-772 (Ribe Bisparkiv — præsteindberetninger til biskop Bloch, Elbo herred, Erritsø sogn).
- 3) Viborg Landsarkiv: nr. G 490-17 (2. jydsk regiments skifteprotokol 1695—98).
Gården nr. 37 blev nedlagt og udstykket i 1841. Den kaldtes ofte Hermanns gård efter sin sidste ejer Hermann Pedersen, og lå på pladsen bag Erritsøgård og Toftegård. Navnet Munkgård må utvivlsomt have været det oprindelige navn på denne gård; dog har tilsyneladende ingen af beboerne båret navnet. I »Ældste Danske Arkivregistrarer« nævnes et mageskiftsbrev fra 1558 hvoraf fremgår at Sct. Knuds kloster i Odense har haft en gård i Erritsø hvortil bl. a. hørte et stykke af den såkaldte Kulsager. Kulsager som nu tilhører Hustedgård, hørte indtil 1820'erne til gården nr. 37. Der er derfor en stærk formodning om at det må være denne gård klosteret har haft i Erritsø. Siden er gården — som næsten alle andre gårde i Elbo herred — blevet krongods under Frederik II og blev som sådan udlagt til rytterhold i 1670 (fra 1718 under Koldinghus rytterdistrikt).
- 4) Bergens borgerbog er udgivet på tryk v/ N. Nicolaysen i 1878 (tiden 1550—1751).
- 5) Defensionsskib er betegnelsen for et armeret handelsskib som til gengæld for toldlettelse skulle stilles til Kronens disposition under krig.
- 6) Indskriften er gengivet efter tegning af sognepræsten i Pjested og Gårslev, Niels Jensen Høstmark, i en indberetning til biskop Bloch i Ribe, ca. 1768 (samme sted som 2). Indskriften har så vidt vides ikke tidligere været offentliggjort og omtales ikke i Uldall: Danmarks middelalderlige kirkeklokker.
- 7) Rigsarkivet: Regnskaber for Koldinghus Rytterdistrikts kirker.

Tegning fra 1896 på Nationalmuseet af den gamle kirkes døbefont, der ligesom portalen overførtes til den nye kirke. Fonten, som formentlig hidrører fra den første halvdel af 1200-tallet, består af to dele: en glathugget kumme i granit og et fodstykke, ligeledes i granit, hvori er udhugget de fire evangelistsymboler: menneske-, okse-, løve- samt ørne hoved; det sidstnævnte er dog slået af. Døbefadet som hører til fonten er kommet til kirken antagelig omkring 1770, men er øjensynlig af ældre dato.

- 8) Ribe Stifts Adresseavis blev udgivet i Fredericia 1786—1812.
- 9) Viborg Landsarkiv: Erritsø kirkes regnskabsbog 1617—63, C-KRB-84.
- 10) Rigsarkivet: 1661—62 Sognejordebøger på landgilde, udsæd og avling. Rentekammeret 311-67-70 (Jordebogen er udfærdiget af sognepræsten i Taulov-Erritsø, Christen Olufsen).
- 11) Rigsarkivet: Jydske Registre 17 (1681—84).
- 12) samme som 7.
- 13) Viborg Landsarkiv: Kirkesyn 1696—1775, C 4-189.

STENALDERGRAVEN I STENDERUP

Af Klaus Ebbesen.

På et mindre højdedrag i Stenderup Midtskov, der ligger i Sdr. Stenderup sogn, findes et af bondestenalderens mest monumentale mindesmærker, en såkaldt langdysse med to dyssekamre (fig. 1).

Dyssen, som har været erkendt som et oldtidsminde siden midten af forrige århundrede, var tidligere meget forfaldent, men i 1941 tog bestyrelsen for Museet på Koldinghus initiativ til at få anlægget frilagt og genopbygget.

Denne restaurering fandt sted i de første majdage 1942, og arbejdet blev ledet af Nationalmuseets mangeårige konservator, J. Raklev, som havde overordentlig stor erfaring med arbejder af denne karakter. Resultatet af genopbygningen blev da også meget smukt og rostes fra mange sider, bl. a. af pressen. Oldtidsmindet er derfor også den dag i dag virkelig seværdigt.

Langdyssen består af en rektangulær, ret lav jordhøj, som er orienteret NNV—SSØ og er 22 m lang samt ca. 12 m bred (fig. 2). Den er ved foden omgivet af en række meterhøje randsten (fig. 1). Kun de 33 af disse er dog bevaret i dag, idet der er enkelte huller i randstenskæden bl. a. mod syd og vest. Inden i selve gravhøjen ligger to gravkamre, hvis længderetning danner en ret vinkel med højens længderetning. Det ene er placeret næsten midt i højen, mens det andet

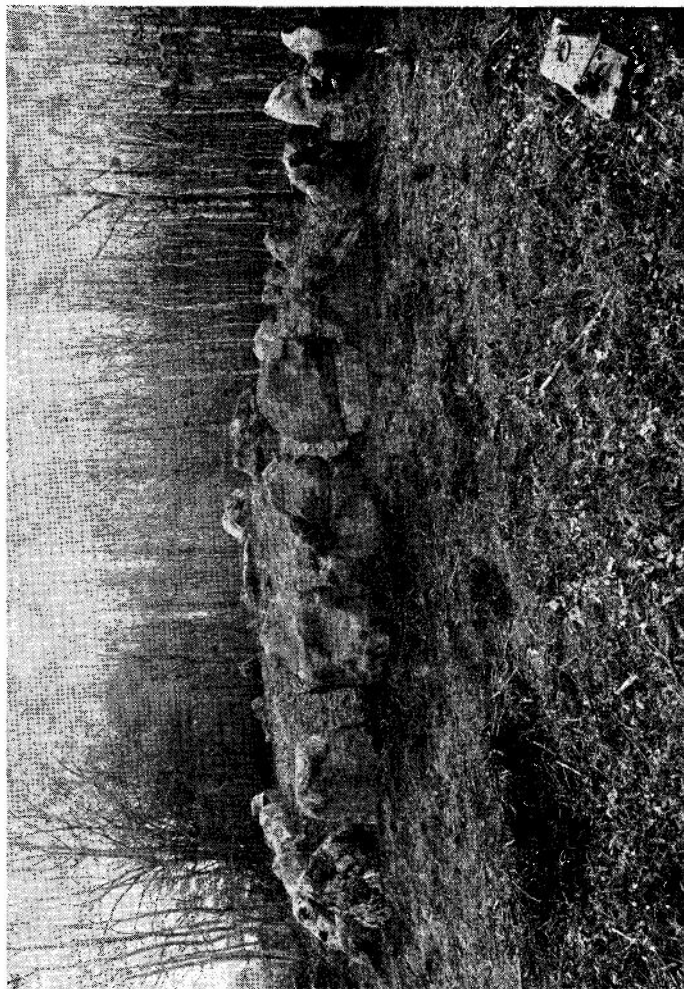

fig. 1. Stenalderdyssen i Stenderup Midtskov, Sdr. Stenderup sogn. (J. Raklev foto.)

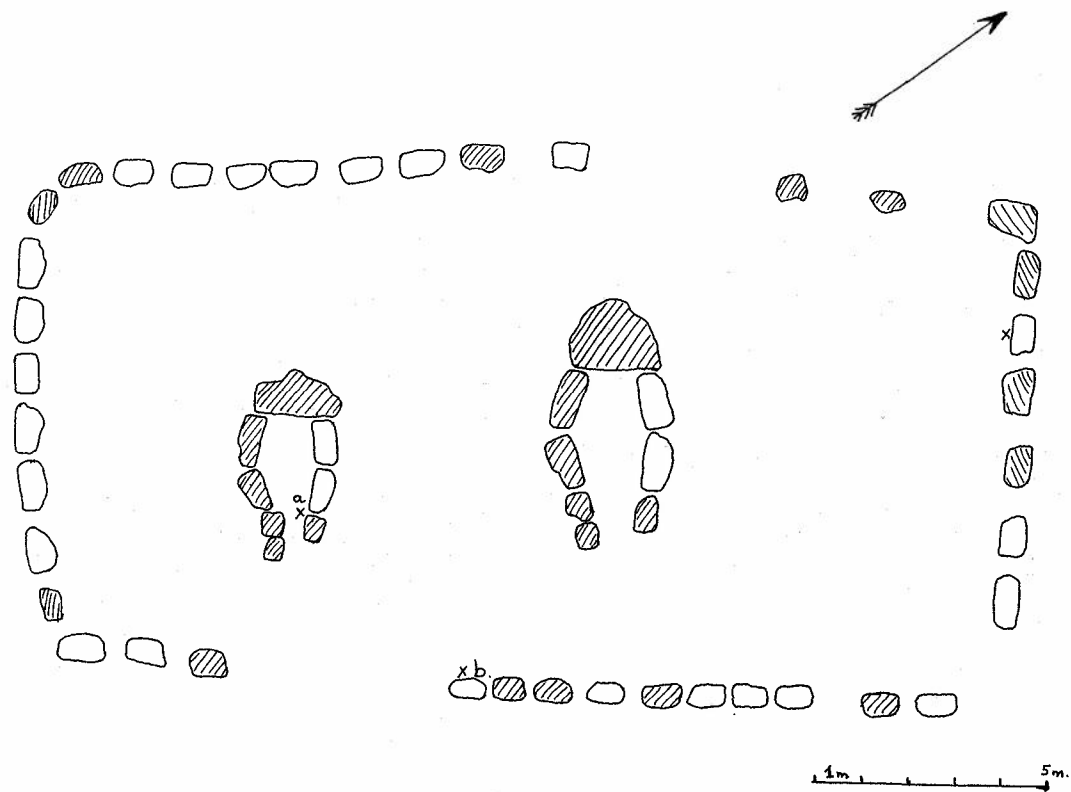

fig. 2. Grundplan af dyssen i Stenderup Midtskov.

ligger bare ca. 5 meter fra højens sydlige kortside. Der er således ialt 6 meter mellem kamrene.

Det sydlige kammer er dannet af ialt 9 sten, nemlig tre sten ved siden af indgangen, to sten på hver af selve kammerets langsider, samt en sten for enden af den nordlige kortside. Hertil kommer så en 60 cm tyk dæksten. Sidestenen er gravet lidt ned i den oprindelige undergrund, ligesom de hælder lidt indad for oven, hvorved kammeret er bragt i såkaldt stabil ligevægt. Som følge af denne tekniske finesse står kammeret væsentligt sikrere, end det ellers ville have gjort. Mellemrummene mellem sidestenen er endvidere udfyldt med flade sten, som er stablet ovenpå hinanden — et fænomen, der sædvanligvis kaldes tørmurskonstruktion, og som optræder i forbindelse med disse megalitgrave i hele Nord- og Vesteuropa. Kammeret er ialt 2,75 m langt, 0,85 m bredt ved midten samt 0,90 m højt. Indgangen er en lille halv meter bred.

Det nordlige kammer er ligeledes dannet af 9 sten, nemlig også her tre sten ved indgangen, to på hver af kammerets langsider, én anbragt som bagvæg og endelig en stor dæksten, som lukker kammeret opadtil. Det er konstrueret på samme måde som det foregående, men er lidt større. Det er således 3,60 m langt, 1,25 m bredt ved midten og 1,2 m højt.

Typologisk hører dette anlæg til de såkaldt yngre dysser, hvor kamrene ligger på tværs i højen, i modsætning til hvad forholdet er i de ældre dysser, hvor kammeret har samme længderetning som anlægget i sin helhed. Dysser af den type, som Stenderup-graven repræsenterer, kendes ikke alene fra Danmark, men fra hele Nordeuropa, ligesom beslægtede former kendes helt nede i Mellemeuropa.

I forbindelse med J. Raklevs genopbygning af lang-

dyssen i 1942 blev der i og ved dyssen fundet en række oldsager. De indgår i samlingerne på Koldinghus, hvis leder jeg er taknemmelig for tilladelsen til at publicere fundet.

I det sydlige kammer lå på gulvet lige ved indgangen en 18,0 cm lang, helt ubeskadiget tyknakket flintøkse af St. Valby-typen (fig. 3 E). Den er kun sleben på bredderne, mens æggen er genopskærpet og ca. 5 cm bred. I kammeret fandtes endvidere en 8,6 cm lang flækkekniv, 2 uforarbejdede flækker, én 9,0 cm lang flækkeskraber (fig. 3 B). I indgangen til kammeret lå endvidere ialt fem uornamenterede lerkarskår, heriblandt et halsskår (fig. 3 A). Under arbejdet med genrejsningen af randstenene fandtes endvidere også uden for kamrene en række af stenaldersfolket redskaber. Vigtigst af disse er en 17,6 cm lang flintmejsel (fig. 3 F), som lå bag de randsten, som står ud for kammeret i den ØNØ-lige langside. Den er kun sleben på bredderne ved æggen, ligesom der er bevaret en del af den oprindelige kalkskorpe på nakken. I højfylden fandtes yderligere et 11 cm langt nakkefragment af en trindøkse. Den er forarbejdet af porfyrr og viser en sleben flade fra den oprindelige midte og ned mod æggen. Den stammer fra den ældre stenalders (jægerstenalders) og er sandsynligvis helt tilfældigt blevet indblandet i højfylden, da dyssen byggedes. Tilfældigt indblandet er sandsynligvis også nogle skår af en middelalderlig krukke, hvis oprindelige placering i højen ikke kan afklares, samt en 7,4 cm lang og 4,2 cm bred knusesten af granit (fig. 3 C). Denne knusesten har på den ene side en 1 cm dyb skålformet fordybning, muligvis lavet som leje for tommelfingeren.

Det er ved hjælp af de oldsager, som er fundet i og

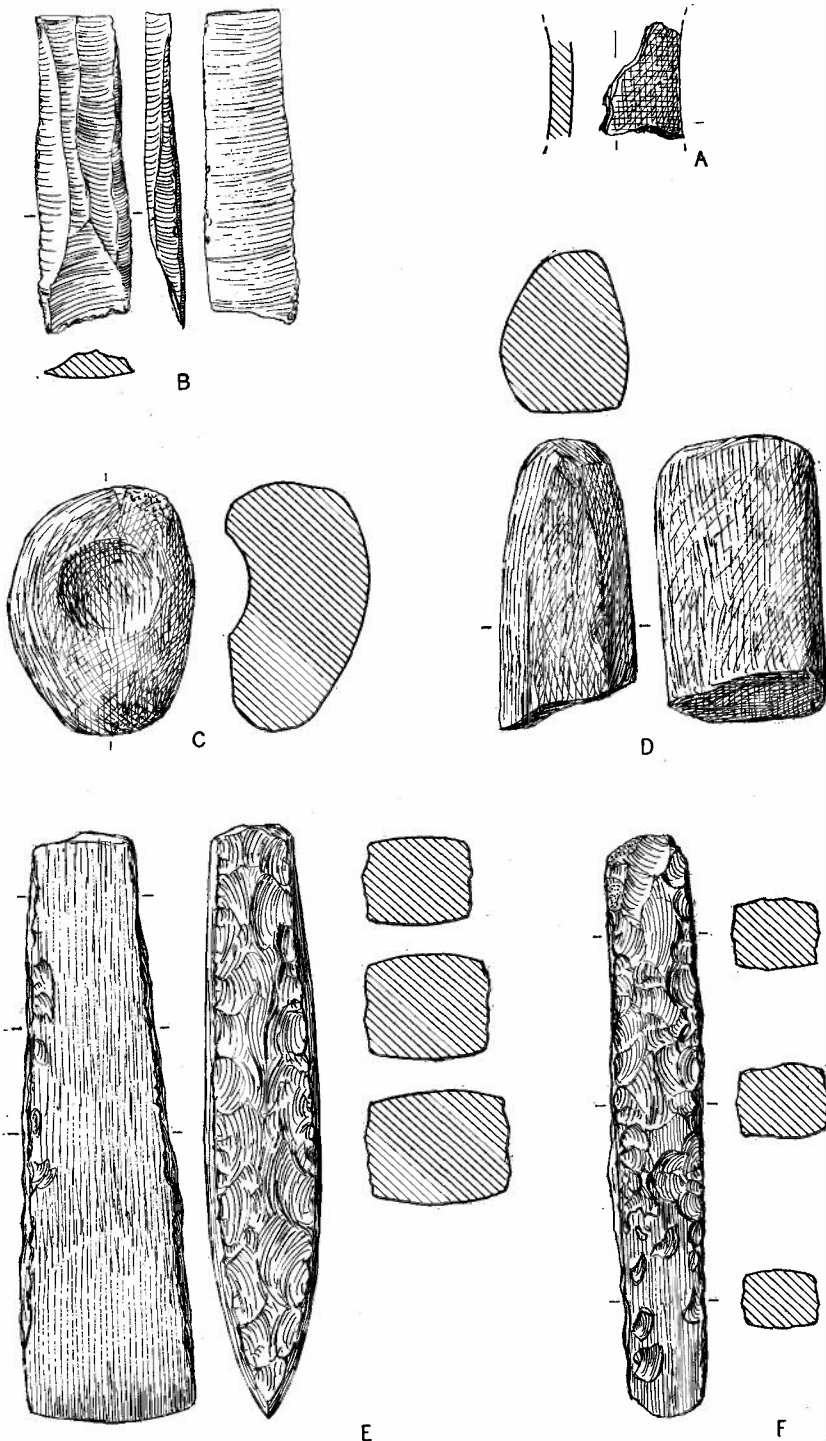

fig. 3. Oldsagerne fra dyssen i Stenderup Midskov. Tegnet af H. Ørsnes 1:3.

ved anlægget, at det er muligt at fastslå tidspunktet for dyssens opførelse og dens benyttelse. Lerkarskåret fig. 3 A, der umiddelbart er overordentlig uanseeligt, er her meget vigtigt, fordi det på grund af den ringe halsdiameter næppe kan stamme fra andet end en såkaldt kraveflaske. Det tilhører således en lerkarform, som kan dateres temmelig nøjagtigt, og på grund af dette skår kan man sige, at dyssen er blevet opført i dyssetidens sidste fase (TN C) eller ca. 2700 f. v. t. Det lerkar, som skåret fig. 3 er en del af, har således været blandt gravgaverne til et af de første, om ikke det første lig, som blev gravsat i dyssen. Sagen er nemlig den, at disse yngre dysser ikke er blevet opført blot som gravsted for en enkelt af stenalderfolkets afdøde. Der er tale om kollektivgrave, som er bygget for at tjene som gravsted for generationer af den tids befolkning, og fundene andre steder fra viser, at de kan være benyttet gennem op til små 1000 år, ligesom der kan optræde endnu senere sekundærbegravelser fra bronze- og jernalderen. I disse dyssekamre og senere i de endnu større jættestuer er ligene gennem århundreder blevet anbragt side om side, idet de fleste sandsynligvis er blevet placeret liggende udstrakt på ryggen, andre på siden i sovestilling med benene trukket op under sig. En række iagttagelser andre steder fra tyder endvidere på, at enkelte af ligene ikke er blevet placeret i graven umiddelbart efter dødens indtræden, men at de døde først er blevet bragt ind i gravkamrene efter skeletteringen. Knoglerne er så anbragt i såkaldte benhobe, eventuelt således, at f. eks. skulderbladene fra flere lig er stablet ovenpå hinanden. Det er i sandhed en bisar gravskik, som har rådet i disse dysser, der er opført af den såkaldte tragtbæger-

kultur — eller megalitkultur. Det vil sige de folk, som ca. 3000 år f. v. t. bragte agerbruget til Danmark.

Mens de små flækkeredskaber og nakkefragmentet af sandstensøkse ikke nærmere kan dateres, kan den tyknakkede flintøkse (fig. 3 E) placeres temmelig nøjagtig. Den tilhører slutningen af jættestuetiden (MN IVA/B-V), d.v.s. ca. år 1900 f. v. t., og er således små 800 år yngre end den ovenfor nævnte kraveflaske. Den tilhører imidlertid samme folk som denne og er sandsynligvis også bragt ind i kammeret i forbindelse med begravelser foretaget af denne kultur.

Denne sene datering af tragtbægerkulturens tyknakkede flintøkser, nemlig til tiden umiddelbart før de smukke flintdolke gør deres entré, vil måske undre på baggrund af den skildring af kulturudviklingen i oldtidens Jylland, som man finder i J. Brøndsteds klassiske arbejde om »Danmarks Oldtid« eller i P. V. Glob's nyere oversigtsværker. Man ser der forholdet mellem tragtbægerkulturen og den ca. år 2200 f. v. t. til Jylland indvandrede enkeltgravskultur skildret på dramatisk måde, hvor tragtbægerkulturen bliver fordrevet fra dele af Jylland af de nyindvandrede, stridsøkse-svingende enkeltgravsfolk, der i løbet af kort tid gør sig til herrer over halvøen. Denne opfattelse kan imidlertid ikke mere opretholdes. Det er ikke ualmindeligt her i Jylland at finde disse sene flintøkser i dysserne og jættestuerne, ligesom man ofte i disse anlæg kan træffe på de samtidige, sene varianter af tragtbægerkulturens karakteristiske dobbeltægede stridsøkser. Som forholdene tegner sig i dag, må man derfor konstatere, at tragtbægerkulturen i hele Jylland har begravet sine afdøde i dysserne og i jættestuerne i hele jættestuetiden, og at de to folk, nemlig tragtbæger-

kulturens og enkeltgravskulturens bærere gennem flere århundreder har levet side om side i de samme egne og har begravet deres døde side om side i de samme grave.

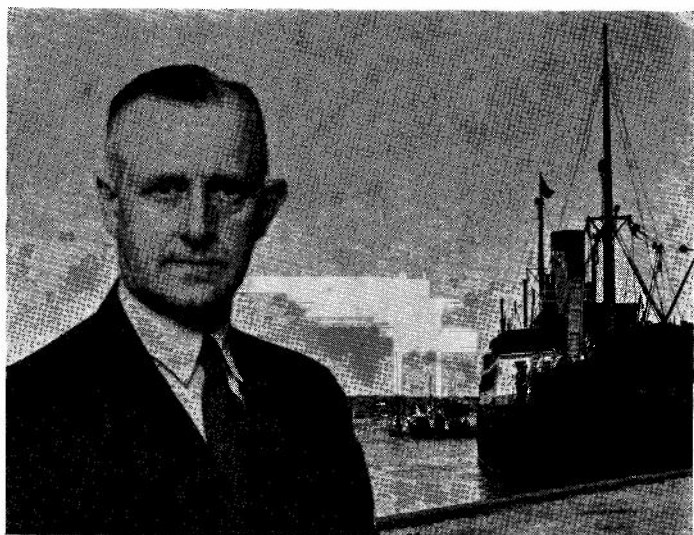
Dette er sådan set i sig selv et nyt bidrag til forståelse af kulturudviklingen i stenalderen. Men på et punkt yderligere er Sdr. Stenderup-dyssen med til at bringe ny viden om vore forfædres liv og færden. Her er det specielt den bag randstenene fundne flintmejsel (fig. 3 F), som påkalder sig opmærksomheden. Den tilhører som de andre oldsager tragtbægerkulturen og er sandsynligvis samtidig med flintøksten fra kammeret. Den er endvidere fundet på en sådan måde og på et sådant sted, at det må anses for sandsynligt, at den i sin tid er blevet henlagt på selve randstenene som offergave til de afdøde, hvis lig lå i gravkammeret. Den tilhører dermed en hidtil upåagtet gruppe af ofrede flintgenstande specielt ved dyssernes, men også ved jættestuernes randsten.

Her vil nogle bemærkninger om tragtbægerkulturens gravskik måske være på sin plads. I dyssetiden, det vil sige på det tidspunkt, da Stenderup-anlægget blev opført, anbragtes alle de afdødes gravgaver i selve gravkammeret sammen med liget. Ved overgangen fra dyssetiden til jættestuetiden (og for størstedelen af landets vedkommende først et lille stykke ind i denne (i MN IB)) sker der imidlertid den ændring, at blot en del af gravgaverne placeres i gravkammeret, mens resten og navnlig lerkarrene med madvarerne til den lange rejse deponeres på og ved randstenene uden for kammeret. Denne skik holder sig igennem små 100 år, hvorefter keramikofrene ved randstenene igen opfører i løbet af anden del af jættestuetiden (MN II). Alt dette har man vidst gennem det sidste halve år-

hundrede. Nyt er det imidlertid, at tragtbægerkulturen i slutningen af jættestuetiden, efter en pause på et par hundrede år, genoptager denne offerskik ved randstenene, men her blot anbringer de store flintredskaber, økserne og mejslerne og ikke keramikken.

Disse fund, som svarer til det fra Sdr. Stenderup, er ikke tidligere blevet tilstrækkeligt påagtede, men de er ingenlunde ualmindelige. Fra Jylland kendes således ialt 5 af disse sene offerfund af ubrændte flintredskaber. Fra de danske øer kendes ikke mindre end 17 fund, fra Sydsverige foreligger der mindst 3 sikre fund med ofrede flintgenstande, mens tre tilsvarende, dog usikre fund kendes fra Nordtyskland. Der er således tale om en offerskik, som gør sig gældende inden for et stort geografisk område. Dens opståen må skyldes en ændring af tragtbægerkulturens religiøse skikke frem mod slutningen af jættestuetiden.

Problemerne omkring bygningen og anvendelsen af de store stengrave, dysserne og jættestuerne, har løbende været diskuteret igennem snart 150 år. Alligevel er det som vist stadig muligt at føje ny viden til kendskabet om den tids gravskik og religiøse liv.

ALFRED ROSENDAHL

1901 - 1972

Alfred Rosendahl var ikke kendt af nogen større offentlighed og ønskede heller ikke på nogen måde at være det. En mindre kreds fortrinsvis med søhistoriske interesser satte ham til gengæld højt og vidste noget om, hvad hans livsværk var værd. Det var lykkedes ham at skabe et søhistorisk arkiv, der er lige imponerende i omfang som i kvalitet.

Rosendahl var født 22. 9. 1901 og voksede op i Kolding, hvis havn for ham som for så mange andre drenge var byens mest spændende del. Selv om han fik sin livsgerning andetsteds, nemlig som forretningsfører for Fortsættelsessygekassen for Ribe og Ringkøbing Amter med domicil i Seest, holdt han fast ved sin interesse for skibsfarten, så længe han levede. Rosendahl var morgenmand og færdedes gerne på havnen

inden kontortid for at iagttage og spørge nyt. I hans drengetid gjorde sejlskibene sig endnu markant gældende på hav og i havn; men det var dog ikke så meget dem som den nye tids skibstype, dampskibet, der op tog ham. Han blev gammel nok til at se dampmaskinen som drivkraft fortrængt af dieselmotoren; men med klog begrænsning holdt Rosendahl sig til damperne. Sejlskibene dyrkedes i øvrigt på kyndig vis af statslods P. A. Gruelund, som Rosendahl stod i ven skabelig forbindelse med.

Alle kendte danske dampskibe har Rosendahl registreret med alle tilgængelige oplysninger om byggested og -år, tonnage og farter, maskinkraft og lasteevne, salg og ombygninger indtil forlis eller ophug. Dertil er registret forsynet med billeder i et antal af flere tusinde. Det har tit været svært at skaffe dem, og ofte har Rosendahl måttet bruge megen tid og energi og har måttet udfolde megen diplomati og tålmodighed for at få billederne opspurgt og hjemført. Dertil er arbejdet udført med en omhyggelighed og sirlighed, som mange museer kunne misunde. Arkivet voksede støt og var nær ved at blive så komplet, som den slags arbejder nu engang kan blive. Man kunne da have ventet, at Rosendahl havde udmøntet sin rige viden og omfattende, vel dokumenterede samlinger til bøger, artikler eller foredrag. Men nej. Opfordringer i så henseende blev venligt, men meget bestemt afvist. Arkivet var hans verden, lukket for offentlig nysgerrighed. En anden sag var, om man mødte op med seriøse forespørgsler, det være sig fra Søfartsmuseet på Kronborg, fra Koldinghus eller ikke mindst fra de forskellige rederier, der udmærket kendte Rosendahl, så fik man omhyggelige og konkrete oplysninger.

Kun en enkelt gang lod Rosendahl sig lokke ud på

bogmarkedet, idet han i 1951—53 sammen med F. Holm-Petersen fra Søfartssamlingerne ved Svendborgsund (i Troense) udsendte firebindsværket »Fra Sejl til Diesel«, hvor Rosendahl især har taget sig af dampskibene. I sin tilblivelse kom værket vist, ligesom skibene, det handler om, ud for bølgegang; men det nåede dog lykkeligvis i havn uden forlis. Det er stadigvæk et ofte rådspurgt standardværk.

I et temmelig langt tidsrum var der hvert år under sukkerkampagnen regelmæssig fragtfart fra Kolding havn til sukkerfabrikken i Assens. Det førte Rosendahl ind på en lille sideinteresse for denne fabriks historie, for dens roebaner med damplokomotiver og for dens søværts forbindelser. Undertiden gjorde Rosendahl sejladsen med til Assens, hvor i øvrigt en anden af tidens sofaskippere, pastor Kure, residerede. Også denne interesse resulterede i omfattende og vel dokumenterede samlinger.

I Rosendahls drengetid gik der en tipvognsbane med små damplokomotiver til en grusgrav i Tved. Den kunne lejlighedsvis konkurrere med interessen for havnens verden, så da dampen forsvandt fra jernbandedriften, og nogle få unge mennesker i Kolding gik i gang med at redde minder fra den epoke, da der udgik hele seks jernbanelinier fra Kolding, var det kun naturligt, at den væsentlig ældre Rosendahl gik sammen med ungdommen i den i 1962 stiftede »Kolding Lokomotiv Klub«. Med levende interesse deltog han i klubbens forskellige arrangementer.¹⁾

Følte Rosendahl trang til at se andet vand end Kolding fjord, tog han gerne et smut til Flensborg, hvor der endnu var et dampskib i drift på fjorden, eller også til Rendsborg for at inspicere Ejder- og kanal-

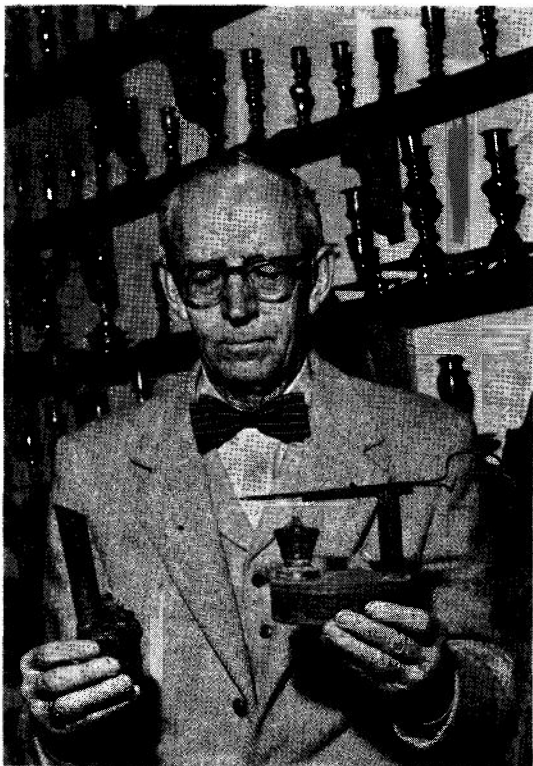
1) O. S. i Togfløjten, marts 1973, s. 13.

sejladsen, som han havde fattet en særlig interesse for. På Koldinghus var han en velset, men ikke nogen særlig hyppig gæst. Han fandt vist, at vi burde have gjort noget mere ud af dampskibe og lokomotiver, inden det var for sent.

Besøgte man hans og fru Petra Rosendahls hjem, var som venteligt de maritime interesser markerede i billeder og genstande. Et af klenodierne var en dampskibsfløjte; men det var nu alligevel arkivet, der var hovedsagen. Sky for offentligheden, men i venskabelig kontakt med ligesindede, fandt Rosendahl sig vel til rette i rollen som sofaskipper, og han kunne med et lunt glimt spinde en ende, mens han bakkede på sin maritime snadde.

Om sit arkivs fremtid havde Rosendahl gjort sig adskillige tanker, og der var bud efter det fra flere sider. Lykkeligvis bestemte han sig inden sin pludselige død den 28. 12. 1972 for, at hele det søhistoriske arkiv skulle tilfalde Søfartsmuseet på Kronborg. Det er utvivlsomt det sted, hvor det kan gøre mest nytte. Alfred Rosendahls rette monument vil derfor i fremtiden være på Kronborg; men det bør ikke derfor gå i glemme, at hans livsværk blev til i Kolding.

Sigvard Skov.

JOHAN HEDEMANN BAAGØE

1891 - 1972

Som navnet røber, var Baagøe kommet af godtfolk, og han vidste det selv på en ganske selvfølgelig måde. Han blev født 5. 10. 1891 i Næstved som søn af apoteker J. S. Baagøe og Marie Louise Hedemann. Student blev han i 1910 fra Herlufsholm, hvorefter han valgte det polytekniske studium og i 1916 blev kandidat som bygningsingeniør.

Efter kortere beskæftigelser i Vandbygningsvæsnet og på Orlogsværftet kom han i 1922 til BP. Han kom her til at opleve den stadig voksende motorisering og de store olieselskabers vækst. I 1925—57 var han som overingeniør leder af den lokale afdeling i Fredericia med hele Jylland og Fyn som arbejdsområde. Snart efter blev der gjort brug af hans indsigt og arbejdskraft flere steder, i byrådet, erhvervsrådet, turistforeningen og »Gamle Fredericia Minder«. I Vejle Amts historiske Samfund røgtede han i en længere årrække revisorposten. Det blev dog på Fredericia Museum, han kom til at yde sin største indsats, og med årene blev det vist også hans kæreste virke. Han kom ind i museets styrelse i 1953 på et tidspunkt, da dets aktier ikke stod særlig højt. En påkrævet nyordning blev nu hans og maskinmester Edv. Nissens¹⁾ opgave. Nissen, der var snild og fingerfærdig, medbragte til opgaven en imponerende detailviden om alt, hvad der angik det gamle Fredericia, mens Baagøe havde sat sig ind i, hvordan man arbejdede i andre museer, havde knyttet værdifulde forbindelser, hvortil kom, at han som samler var velkendt og fortrolig med antikviteternes og antikhandelens brogede verden. Beklageligvis blev samarbejdet ikke så langvarigt, som begges venner havde håbet; men nyordningen gennemførtes og efterfulgtes af den eftertragtede statsanerkendelse.

Efter sin pensionering i 1957 kunne Baagøe ofre mere tid på museet. Indtil 1970 var han dets leder, det sidste år tillige bestyrelsens formand. Inden- og udenfor voldene talte han med vægt og værdighed museets sag, og det lykkedes ham ad privat og offentlig vej at skaffe de nødvendige midler, ikke blot til museets nyordning, men også til kærkomne udvidelser i form af et par gamle bindingsværkshuse, herunder kirke-

stalden fra Egeskov, der flyttedes til museets grund. Arbejdet i museet satte sig frugt i flere afhandlinger, om de fire trossamfund i Fredericia, om de reformerte og tobaksdyrkningen, om laugsvæsnet i Fredericia (V. A. A. 1962, 87—120), mens en artikel om jøderne, deres synagoge og kirkegård placeredes i Arv og Eje (XV, 1966, 85—108). Det blev dog mere som specialend lokalhistoriker, at Baagøe fik større kredse i tale, og hvad der er endnu mere bemærkelsesværdigt med arbejder fortrinsvis bygget på egne samlinger.

Baagøes far, apotekeren i Næstved, samlede vandplanter, så en arvelig belastning kan nok ikke udelukkes, da Baagøe tidligt begyndte at samle jævne brugsgenstande fra forrige århundrede. Det kunne man dengang gøre uden betydelige investeringer. Senere samlede hovedinteressen sig om to specialer, nemlig belysningslegemerne og de orientalske tæpper, og med disse sidste er nok det jævne forladt. Baagøe studerede teknik og farver, fordybde sig i detaljer og jagtede motiverne viden om for at kunne tolke dem ret; men han kunne også i denne syslen med tæppekunsten — med et citat af Ricard Burton — høre »en hvisken af ørkenens vind og en ringen af kamelernes klokker«.²)

Det var vist først i krigsårene og årene derefter, at Baagøe for alvor gik på lysesstagejagt, når han færdedes rundt i landet og i øvrigt også ude i den større verden.

Efterhånden blev programmet for samlingen at rumme eksemplarer af så at sige alle typer af stager, lygter og lamper og inden for de enkelte grupper at få alle væsentlige stilarter og tidsepoker repræsenteret. Inden længe fyldte samlingen tæt opstillet en hel stue i Baagøes villa i Vendersgade. I følge med erhvervel-

serne fulgte omfattende studier og undertiden vidtløftige korrespondancer for at fremskaffe den nøjagtige viden om tingene. Han var ikke karrig med at vise sin samling frem³) og fortalte gerne om de mange interessante stykker⁴). Ud af disse fortællinger og fremvisninger spirede et vægtigt forfatterskab, først en række enkeltstudier i »Arv og Eje«, om tranlampen (X, 25—47, 1961), messinglysestagen (XI, 23—56, 1962), lampen (XIII, 23—64, 1964) samt endelig lyspind, tællelys, bondestage (XVIII, 18—82, 1969) og dernæst den sammenfattende fremstilling »Lamper og Lysestager« i Thaning & Appels smukke serie 1965.

Hvad der gjorde belysningshistorien så tiltrækkende for Baagøe, røber han i følgende udtalelse: »Den lille lysestage på vort bord, der ser så simpel ud, fører os efterhånden gennem arkæologien, stilhistorien og kulturhistorien i alle lande og til alle tider, hvad der gør emnet så stort og interessant, jo mere man fordyber sig i det.«⁵) For Baagøe var samlingen først og fremmest udgangspunkt for studier og forfatterskab; men han måtte jo også gøre sig sine tanker om samlingens fremtid, især da han gerne så den holdt samlet også ud over sin egen levetid. Det, han med møjje havde bragt sammen, skulle ikke splittes igen, en tanke, som de fleste samlere vedkender sig omend ikke altid realiserer. I første række var det nu ikke Fredericia Museum, der kom på tale. Baagøe så gerne sin samling mere centralt placeret i et større museum, men var på den anden side klar over, at samlingen da let kunne blive et lidet påagtet speciale i et bortgemt hjørne. Det var vist en lykke både for samleren og samlingen, at afgørelsen alligevel til sidst faldt ud til gunst for Fredericia. Det tog jo nogen tid og adskillige forhandlinger, inden de i forhold til samlingens værdi ret

beskedne summer kunne skaffes til veje, som sikrede samlingen for Fredericia Museum. En bevilling fra tipsmidlerne afgjorde sagen. Baagøe foretog selv den første opstilling⁶⁾ i de rum, som museet lykkeligvis kunne frigøre til formålet, og den 8. juli 1971 fejredes overdragelsen ved en smuk fest med deltagelse fra den danske museumsverden foruden Fredericiamuseets sædvanlige trofaste vennekreds. Der var dermed føjet et nyt og væsentligt træk til Fredericia Museums karakteristik, og det vil for fremtiden ikke være muligt at studere belysningens historie uden at gæste det lille hyggelige museum uden for den grønne vold.

Baagøe, der bevarede en ungdommelig elegance op i årene, modtog på denne dag som også senere adskillige udtryk for hyldest fra museumsverdenen og sluttelig også den officielle anerkendelse i form af danebrogordenens ridderkors. Baagøe nåede den lykke at se sin høst vel i lade. Han kunne arbejde til det sidste, da helbredets skrøbelighed nok kunne hæmme, men ingenlunde kue hans arbejdslyst.

Efter Baagøes død modtog Fredericia Museum hele hans arbejdsmateriale⁷⁾ i form af bøger, papirer og korrespondancer og — det kan vel ikke overraske — endnu et par lystemer.

Sigvard Skov.

1) V. A. A. 1965, 107—08.

2) Lidt om orientalske tæpper; Antikvitetsårbogen 1964, 32.

3) Antikvitetsudstillingen på Charlottenborg 1960, billede i udstillingskatalogen.

4) Vejle Amts hist. Samfunds årsmøde i Fredericia 19. sept. 1965.

5) Bygge og Bo, efterår 1959, 50.

6) Specialsamlingen af Lystemer, Lamper, Lygter på Fredericia Museum ved I. Hedemann Baagøe, Fredericia u. å. [1970].

7) A. Engelbrecht i Nyt og Noter, februar 1973, 13.

GÅRDEJER R. P. ØSTERGAARD-HANSEN

1904 - 1973

Den 26. februar 1973 afgik gårdejer R. P. Østergaard-Hansen, Skulsballe, Vrigsted, ved døden efter få dages sygdom. Dermed mistede Historisk Samfund en af sine meget gode venner i Bjerre herred. Østergaard-Hansen var medlem af Historisk Samfunds bestyrelse, valgt allerede i 1947. Han var en fuldgyldig repræsentant for den landbostand, hvor den historiske interesse er så levende, og som da også er talstærkt repræsenteret i Historisk Samfunds medlemskreds.

Østergaard-Hansen var født den 1. marts 1904 og blev således knap 69 år gammel. Han var i mange år stærkt involveret i offentlige anliggender. Han var således formand for Barrit-Vrigsted sogneråd 1946—58 og medlem af Vejle amtsråd 1943—46 og igen 1950—54. Hans indsats for sin kommunes og for Bjerre herreds interesser var af stor betydning og vil blive

husket længe. Østergaard-Hansen var med til at skabe historie, navnlig på skolevæsenets og sygehusvæsenets område.

Personlig var Østergaard-Hansen et venligt og livsglad menneske, som det altid var en stor glæde at være sammen med.

Wamberg.

H. C. F. Hansen på vej til en sammenkomst
i Odd Fellow Logen.

H. C. F. HANSEN

1896-1973

Organist H. C. F. Hansen var kendt af alle, der har levet med i Vejle Amts historiske Samfund i de sidste tyve år. Han var manden, der sørgede for, at årbøgerne kom medlemmerne i hænde, som nidkært sørgede for at opkræve eller ligefrem inddrive kontingenter, og som med vægt foreholdt redaktionen, at årbogen skulle udkomme til tiden. Han var ligeledes stærkt engageret i de praktiske tilrettelæggelser af udflugter og møder, alt det, som er selvfølgelig, når det klapper, men som må være nøje planlagt i forvejen.

På årsmødet i 1953 valgtes Hansen ind i styrelsen efter arkitekt Zachariassen og overtog kassererens byrdefulde hverv. Det medførte, at Hansen kom til at bruge meget af sin tid i Historisk Samfunds tjeneste, og han beslaglagde en ikke ringe del af sit rummelige hus til samfundets ekspedition. Han røgtede hvervet

praktisk og effektivt, og der er næppe tvivl om, at han kunne lide det. Også andre kulturelle institutioner nød godt af hans arbejdskraft. I en årrække var han tillige kasserer for Fredericia Museum på et tidspunkt, da dette som de fleste andre museer havde stagnerende indtægter og stigende udgifter. Han virkede der i de kulturelt meget levende kredse omkring museet og selskabet »Gamle Fredericia Minder«, og om een af disse kredses centrale skikkelser, maskinmester Eduard A. Nissen, har han skrevet smukt og fortroligt i V. A. A. 1968, 158—60.

H. C. F. Hansen blev født 10. maj 1896 i Middelfart og gennemgik denne bys realskole. Han kom derefter i boghandlerlære i Esbjerg og Odense; men selv om han kunne lide at have med bøger at gøre, gjorde kunstneriske interesser sig stærkere gældende, og han søgte musikuddannelse i violin, klaver og orgel. Efter organisteksamen i 1925 fik han ansættelse ved Trinitatis kirke i Fredericia, og selv om han altså var født på den fynske side af bæltet, fandt han sig så vel til rette i staden bag de grønne volde, at han blev der resten af sine dage.

Under ordningsarbejder med Trinitatis kirkes arkiv stødte Hansen på et mærkeligt brev fra 1733 skrevet af en forgænger i embedet, organist Immanuel Hoffmand, som giver forklaringen på den i Wilses Fredericia-bog omtalte besynderlige skik, at organisten måtte supplere sin ringe indtægt ved på selve juleaften at traktere en lirekasse til sogneboernes kunstneriske opbyggelse og velvillige honorering. Hansen formoder, at det er kirkeens første orgel, der er endt som lirekasse. Skikken konverteredes siden til en kirkekoncert, ligeledes til organistens fordel, en skik, der holdt sig, til Hansen tog orgelbænken i besiddelse. Han bibeholdt julekon-

certen, men gav afkald på emolumentet. Om dette skrev Hansen en lille fornøjelig artikel i årbogen for 1939. Interessen for den lokale kirkehistorie med bredere sigte fulgtes op med »Sct. Michaelis Kirkes Historie« udsendt i 1943 i anledning af denne kirkes 275 års jubilæum. Det lå da nær, at også Trinitatis kirke fik sin skildring, som det skete fem år efter. Begge bøger bygger på arkivstudier og giver god og reel viden om de to kirker, hvis historie stadig reflekterer fæstningsbyens ganske særlige forhold. På samfundets årsmøde den 11. september 1955 fortalte Hansen træk af Trinitatis kirkes historie, en fremstilling præget både af et langt samliv med det ærværdige bygværk og af organistens livfulde fortælleform. På værdig vis sluttede han med at lade kirkeorglet tone med musik fra kirkens tilblivelsestid.

Med bøgerne om kirkerne havde Hansen slået sit navn fast som historiker, så flere opfordringer fulgte. Det blev i 1948 til Fredericia Håndværkerforenings Historie og i 1949 til Fredericia Avis gennem 100 år. Om Odd Fellow-liv i Fredericia fik han skrevet hele to gange, nemlig i 1949 og 1959.

H. C. F. Hansen kunne lide at omgås mennesker og var en lun fortæller. Historien var een af hans interesser; men der var flere. Musikken dyrkede han seriøst og som erhverv, hvorimod forholdet til malerkunsten var mere *con amore*. Men Hansen forstod ved at veksle mellem sine mange interesser at bevare sin arbejdskraft og arbejdsglæde op i årene. Rammen om hans daglige tilværelse var villaen på Sjette Julivej, som han indrettede sammen med sin hustru, fru Edith Hansen, med hvem han var blevet gift i 1945. Villaen var smukt beliggende på fæstningens tidligere udenværker og havde udsigt til såvel den græsklædte vold som gra-

vens vandspejl. Inden døre prydedes huset af malerier af egen produktion og en pæn samling musikinstrumenter. Det var et i mange måder både rigt og stilfærdigt, man tør måske endog sige lykkeligt liv, der afsluttedes, da H. C. F. Hansen døde i sit hjem den 14. april 1973.

Sigvard Skov.

ANMELDELSE

Åge Petersen: »Vejlby minder, virke og tro«. Udgivet af Udgiverselskabet i Middelfart 1972. 244 sider. Pris 60 kr.

I Vejle Amts årbog 1972 anmeldtes redaktør Åge Petersens bog om Strib i færgernes og jernbanens tid. Det drejede sig om 1. del af et værk i 2 bind om den gamle Vejlby-Strib kommunes historie.

Den nu foreliggende bog om Vejlby er det varslede 2. bind. De 2 bøger kan læses uafhængigt af hinanden, men — som forfatteren selv skriver — man får kun det samlede billede af den gamle kommunes historie ved at læse begge bøger. Bogen giver et særdeles fyldigt billede af livet i det typiske landsogn lige fra de ældste tider. Der skrives om kirkerne i Vejlby og Røjleskov, om herregårdene Billeshave og Cathrinebjerg, om møller og møllere og om præster og bønder. Bogen har i høj grad interesse for historisk interesserede i Vejle amt på grund af områdets nære kontakt med Fredericia-området. Udfaldet fra Fredericia den 6. juli 1849 blev således planlagt i Vejlby præstegård, hvor den danske overkommando havde hovedkvarter.

Bogen er trykt i et oplag på 1.000 eksemplarer og vil snart være udsolgt.

Wamberg.

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

Ekstrakt af årsregnskabet fra 1. april 1972 til 31. marts 1973

INDTÆGTER

Ministeriet for kulturelle anliggender	3.000,00	
Kommuner:		
Børkop	100,00	
Egtved	200,00	
Fredericia havn	300,00	
Hedensted	100,00	
Horsens	100,00	
Jelling	300,00	
Kolding kommune og havn	600,00	
Vejle kommune og havn	650,00	2.350,00
Banker og sparekasser:		
Aktivbanken	100,00	
Sparekassen Fredericia	100,00	
Egns Sparekassen i Horsens	400,00	
Sparekassen Kolding	200,00	
Sparekassen Vejle	300,00	1.100,00
Kontingenter fra 1619 medlemmer		32.380,00
Andre indtægter:		
Salg af årbøger m. v.	3.586,10	
Renter fra grundfonden	808,75	
Renter af indskud	1.152,09	
Refusion af porto	164,59	
Annoncer i årbogen	930,00	
Danmark-Historisk billedbog, andel i overskud	7.205,00	
Kassebeholdning fra sidste regnskabsår	12.654,96	
		65.331,49

UDGIFTER

Årbogens trykning m. v.		29.362,00
Årbogens udsendelse:		
Adresse-etiketter og girokort	1.422,25	
Emballage	638,25	
Porto	3.390,20	
Arbejds løn	466,90	5.917,60
Arsmøde og udflugt		1.587,91
Dansk Historisk Fællesforening: Arsmøde og abonnement		386,18
Afgift til Sammenslutningen af lokalhist. foreninger ...		1.040,00
Portofri indbetaling af kontingenter		545,20
Porto vedrørende bogsalg		637,85
Administration		1.455,50
Repræsentation		75,00
Hvervning af medlemmer		6.252,32
Erstatningskøb for udtrukket obligation		91,45
Kassebeholdning at overføre til 1973/74		17.980,48
		65.331,49

Grundfonden

INDTÆGTER

Overført obligationsbeholdning	12.500,00
Indvundne renter ÷ gebyr	808,75
Obligationsskøb	5.000,00
Fra driftsregnskabet til obligationsskøb	91,45
	<hr/>
	18.400,20

UDGIFTER

Obligationssbeholdning	13.500,00
Overført til driftskontoen	808,75
Obligation udtrukket	4.000,00
Til driftsregnskabet for obligationsskøb	91,45
	<hr/>
	18.400,20

Status 31. marts 1973

AKTIVER

Obligation	Jydske Land-Kreditforening	14. serie.....	5.500,00
—	—	12. serie.....	500,00
—	—	9. serie.....	2.000,00
—	Jydske Grundejer Kreditforening	4. afd.....	500,00
—	—	1-2001.....	5.000,00
Beholdning af årbøger			5.000,00
Kontant beholdning			17.982,50
			<hr/>
			36.482,50

PASSIVER

Legatkapital	13.500,00
Anden kapital	22.982,50
	<hr/>
	36.482,50

Vejle, den 6. april 1973.

Wamberg,
kasserer.

Regnskabet er revideret efter de os foreviste bilag og fundet rigtigt. Kassebeholdningen pr. 31. marts forefandt.

Fredericia, den 26. april 1973.

A. Hemmingsen H. Jørgensen.

UDFLUGT OG ARSMØDE 1973

Udflugten foregik søndag den 9. september 1973 med besøg i Væhr kirke ved Horsens med Griffenfelds kapel og i Øm kloster. Der var ca. 150 deltagere, hvoraf 102 i busser fra Fredericia, Kolding, Vejle og Horsens.

Vi ankom til Væhr kirke kl. 13.15 og blev modtaget af pastor Etzerodt, der fra prædikestolen redegjorde klart og udførligt for kirkens historie og dens forbindelse med Stensballegård og for indskrifterne på kisterne i det griffenfeldske-kraghske kapel og i kirkens krypt, der var åbnet for deltagerne.

Turen gik derefter forbi Ousted kirke — landets højest beliggende —, Ejer Baunehøj og Yding Skovhøj og gennem det fredede Vissingkloster-område ved Mossø til Gl. Rye Kro, hvor kaffen blev indtaget.

Derefter besøgte vi Øm klosterruiner, hvor vi blev modtaget af museumsleder H. Garner Nielsen, der stående på det højeste punkt i ruinerne gav forsamlingen en levende og interessant beskrivelse af klosterets opståen, dets funktioner og livet i det og for dets sluttede undergang. Derefter var der almindelig rundgang mellem ruinerne, de åbne grave og i museumsbygningen.

Kl. 17.30 returnerede busserne til udgangspunkterne.

Årsmøde afholdtes tirsdag den 9. oktober 1973 på Grand Hotel, Vejle, med ca. 95 deltagere.

Formanden, amtmand Wamberg, udtalte mindeord over 3 i årets løb afdøde gode venner af Historisk Sam-

fund: Overingeniør Baagøe, Fredericia, der i en årrække var revisor for Historisk Samfund, gårdejer Østergaard-Hansen, Vrigsted, der var medlem af bestyrelsen siden 1947, og organist H. C. F. Hansen, der var medlem af bestyrelsen siden 1953 og i en årrække Historisk Samfunds kasserer og næstformand.

Formanden aflagde beretning og regnskab. Regnskabet godkendtes. Det vedtoges at forhøje medlemsbidraget fra 20 til 25 kr.

Det vedtoges at udvide det efter vedtægten maksimale antal bestyrelsesmedlemmer 11 med 2 til 13 på grund af det udvidede område, som Historisk Samfund virker i efter kommunalreformens gennemførelse pr. 1. april 1970.

Til bestyrelsen genvalgte følgende medlemmer, der afgik efter tur:

amtmand Wamberg, Vejle,
museumsinspektør Skov, Kolding,
redaktionssekretær Rude, Vejle, og
lektor Nellemann, Kolding.

I stedet for Østergaard-Hansen og H. C. F. Hansen valgte:

købmand A. Bager, Glud, og
lektor Herskind Jørgensen, Fredericia,

begge for tiden indtil 1975, og endelig valgte som nye bestyrelsesmedlemmer:

museumsinspektør, cand. mag. B. Ousager, Horsens, og
forpagter Marius Wellner Jensen, Ellinggård, Gedved.

Viceskoleinspektør fru Kamma Varming, Fredericia, oplæste digte af Anton Berntsen, hvem Historisk Samfund i anledning af 100 året for hans fødsel vil hædre med udsendelse af et skrift sammen med årbogen.

Konservator Leo Novrup holdt derefter et meget interessant foredrag om arkæologiske udgravninger i Vejle-området ledsaget af en lang række fremragende lysbilleder.

Både fru Varming og Leo Novrup høstede varmt bifald fra forsamlingen.

Efter årsmødet konstituerede bestyrelsen sig således:

Formand: Amtmand Wamberg.

Sekretær og arkivar: Museumsinspektør Skov.

Kasserer: Amtmand Wamberg.

Wamberg.

Vore medlemmer

bedes hver især agitere stærkt for tilgang af nye medlemmer på land og i by. Den, der ikke kender sin egne skæbne gennem tiderne, bliver aldrig rigtig hjemme, selv om hun eller han er født på stedet.

Meddelelse til medlemmerne.

Ældre årgange af Vejle Amts Årbog kan fås ved henvendelse til ekspeditionen, adresse: Vejle amtsgård, Vedelsgade 17, 7100 Vejle. Telefon (05) 82 33 00, lokal 31. Girokonto 4 51 95.

For medlemmer er priserne pr. årgang:

1908—1949	kr. 6,00	(Bogladepris	kr. 9,00)
1950—1960	- 12,00	(—	- 18,00)
1955	- 6,00	(—	- 9,00)
1961—1968	- 15,00	(—	- 22,00)
1969—1972	- 20,00	(—	- 28,50)

Realregister for årgangene 1905—1960 kr. 7,00.

(Bogladepris kr. 10,00)

Ved forsendelse tillægges porto.

Udsolgt er årgangene:

1905-07
1917-19
1923 bd. 1
1934-35
1936 bd. 2
1944 bd. 1
1951

Desuden sælges følgende bøger:

	Medl. kr.	Boglade kr.
Rasmus Mortensen: Jysk Jærn. (Undersøgelser vedrørende den gamle jærnuinding af myremalm.)	15,00	22,00
Abitz og Bredsted: Litteratur om Vejle Amt.	5,00	7,00
Jakob Jakobsen: Thalia i provinsen. (Vejle teaters historie.)	15,00	20,00
Orla Lehmann: Den græske Tronfølgesag (1863)	20,00	28,50

VEJLE AMTS ÅRBOG

som kan købes i boghandelen, udsendes til medlemmerne af Vejle Amts historiske samfund. Medlemsbidraget er kr. 25,00. Kontingent for livsvarige medlemmer er kr. 300,00. Indmeldelser i samfundet bedes sendt til et af bestyrelsens medlemmer eller direkte til ekspeditionen, adresse: Vejle amtsgård, Vedelsgade 17, 7100 Vejle. Telefon (05) 82 33 00, lokal 31.

SAMFUNDETS BESTYRELSE:

Købmand A. Bager, Glud.

Viceskoleinspektør P. Eg-Jensen, Give.

Forpagter Marius Wellner Jensen, Ellinggård,
Gedved.

Lektor, cand. mag. O. Herskind Jørgensen,
Fredericia.

Lektor, mag. art. Aksel H. Nellemann, Kolding.

Konservator Leo Novrup, Bredballe, Vejle.

Museumsinspektør, cand. mag. B. Ousager, Horsens.

Civilingeniør Knud Erik Reddersen, Kolding.

Redaktionssekretær Axel Rude, Vejle.

Medlem af redaktionsudvalget.

Museumsinspektør mag. art. Sigvard Skov,
Koldinghus.

Sekretær og arkivar, medlem af redaktionsudvalget.

Amtmand A. M. Wamberg, Vejle.

Formand, redaktør af årbogen, kasserer.

Viceskoleinspektør fru Kamma Varming, Fredericia.

Pastor Rudolf Volf, Ødsted.

VEJLE AMTS ÅRBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1968-1972

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI A/S

KOLDING

INDHOLDSLISTE
TIL VEJLE AMTS ÅRBØGER

1968-1972

	Side
<i>Bang, Dora</i> : Nogle af Vejle-egnens præster omkring år 1700	1972: 214
<i>Becker-Christensen, Henrik</i> : Vejle byes ældste, kendte købstadprivilegier	1972: 65
<i>Bruun, J. A.</i> : Historiske noter omkring Koldinghus	1968: 16
<i>Christensen, Marie</i> : Nogle småtræk fra Kolding-Fredericiaegnen i 3 års krigen og 1864.....	1971: 105
<i>Dyrkjøb, Aage</i> : Engum hospital	1969: 98
<i>Ebbesen, Klaus</i> : En bayersk økse, fundet ved Vejle	1972: 230
<i>Ellkier-Pedersen, S.</i> : Om rytterskoler i Vejle amt	1972: 9
<i>Heltoft, Jens</i> : Orla Lehmann og »et lille ordspil«	1970: 110
<i>Heltoft, Jens</i> : Jelling og et glemt stednavn	1971: 32
<i>Henningsen, Henning</i> : Kirkeskib i Sønder Bjært kirke	1969: 57
<i>Hvelplund, Christen</i> : Slavekrigen i 1848	1969: 114
<i>Jakobsen, Jakob</i> : Jubilæumshilsen til Koldinghus	1968: 7
<i>Jakobsen, Jakob</i> : Nogle træk af musiklivet i det »gamle« Vejle	1968: 112
<i>Jakobsen, Jakob</i> : Den national-liberale amtmand i Vejle Orla Lehmann	1970: 12
<i>Jansen, Chr. R.</i> : De fattige og fattigvæsenet i Hornstrup sogn fra ca. 1860 til ca. 1900	1971: 113
<i>Jensen, Peder Eg</i> : Den almindelige valgret og dens modtagelse i Vejle amt.....	1968: 52
<i>Kristensen, Johs. E. Tang</i> : Litterære minder om St. St. Blichers slægt i Vejle amt.....	1969: 29
<i>Nielsen, Inge Tofthøj</i> : Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus len 1580—1660....	1972: 122

II

<i>Nissen, Ed. A.</i> : Nogle gamle Fredericialegater og deres stiftere	1968: 78
<i>Nissen, Ed. A.</i> : »Det kongelige Palæ« i Fredericia	1968: 102
<i>Poulsen, C. W.</i> : Et dansk kraftudtryk i en ungarsk mund	1968: 152
<i>Rosenkilde, Jakob</i> : En almuekvinde fra forrige århundrede	1972: 225
<i>Rude, Axel</i> : Fhv. amtslæge, dr. med. Jakob Jakobsen	1969: 7
<i>Schlanbusch, Erik</i> : Da jyderne opsagde Kristian II huldskab og troskab	1969: 105
<i>Schovsbo, Per Ole</i> : Bidrag til en latinskoles historie — slægten Schovsbo	1969: 122
<i>Skov, Sigvard</i> : Jakob Jakobsens forfatterskab ..	1969: 16
<i>Skov, Sigvard</i> : Fra museerne	1969: 149
<i>Slumstrup, Dagny</i> : Bredstrup gamle præstegård	1972: 221
<i>Thomsen, Otto Asmus</i> : Fra Vejle til Värmland (Harald Kidde)	1969: 63
<i>Wamberg, A.</i> : Orla Lehmann og Vejle amt (uddrag af Orla Lehmanns skrifter)	1970: 38
<i>Wamberg, A.</i> : Det nye Vejle amt	1970: 171
<i>Varming, Kamma</i> : Orla Lehmanns og general Ryes møde den 23. april 1849	1970: 106
<i>Varming, Kamma</i> : En billedkvader i Øster Nykirke	1972: 202
<i>Volf, R.</i> : Jelling og Tamdrup	1970: 119
<i>Aastrup, Olaf</i> : Er Gudenå-kulturen også en kystkultur?	1971: 9

Nekrologer:

Ebstrup, Erik, overbibliotekar, v. Sigvard Skov	1972: 233
Grau, Harald O., v. Sigvard Skov	1971: 162
Hess, Harald, direktør, v. Axel Rude	1969: 155
Jakobsen, Jakob, amtslæge, dr. med., v. Axel Rude	1969: 7
do., v. Sigvard Skov	1969: 16
Nissen, Eduard A., v. H. C. F. Hansen	1968: 158
Vyff, Kristian, v. J. L. Frost	1968: 161
Zoffmann, P., v. Sigvard Skov	1971: 164

III

Fra museerne:

Frederica	1969: 149
Grindsted	1969: 150
Vejle	1969: 150
Koldinghus	1969: 152

Anmeldelser:

Bibliografi og Ikonografi 1864	1971: 166
Jysk Ordbog	1971: 166
Alfons Höger: Form und Gehalt der Romane und kleineren Erzählungen Harald Kidde	1971: 167
Fra Kvangård til Humlekule, Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab	1972: 235
Marie Suhr: »Minder fra Middelfart«, Åge Petersen: »Strib i færgernes og jernbanens tid« og Åge Petersen: »Fra den gamle latinske i Middelfart«	1972: 235

Frontispicer:

Jørgen Roed: Koldinghus Slotsruin.....	1968
Edvard Weie: Forhenv. amtslæge dr. med. Jakob Jakobsen	1969
Molly Bech (?): Hjørne af en stue i den gamle amtsgård i Vejle	1970
Frederik IVs monogram på rytterfane fra 1714	1972

Smudsbladsomslag:

Kolding set fra syd omkring 1850.....	1968
Skamlingsbanken	1969
Den grundlovgivende rigsforsamling.....	1970
Jellinghøjene og kirken	1971
Frederik IV, rytterskolernes grundlægger .	1972

REGISTER

1968-72

- Abildgaard, Søren, Arkivtegner,
1971: 34
- Adeldag, Ærkebiskop i Bremen,
1971: 53
- Aggesøn, Svend, 1971: 56, 57
- Albrektsen, Ludvig, Erik Men-
veds Marsk, 1972: 74
- Arnau, Hans Boesen, 1972: 214
- Balle, C., Præst, 1969: 22
- Bang, Dora, Slægtshistorie,
1972: 214
— P. G., Dr. jur., Professor,
1968: 56, 61
- Bardenfleth, Stiftamtmand,
1968: 112
- Bayersk Økse (fundet ved
Vejle), 1972: 230
- Bechmann, Louise, gift Neuhaus,
1969: 84
- Becker-Christensen, Henrik,
stud. mag., 1972: 65
- Beda, Historieskriver, 1971: 40
- Bernward, Biskop, 1970: 154
- Bianco, Christian Peter, Køb-
mand, 1968: 90
- Bie, S. L., Landinspektør, Frede-
ricia, 1971: 32
- Bille, Hartvig, til Damsgaard,
1969: 100
— Ove, Biskop, Aarhus, 1969:
109
— Sten, Lensmand, 1968: 36
— Bille, Henrich, til Tyrsbech,
1969: 99
- Bernadotte, Marskal (Carl XIV
Johan), 1968: 46
- Blicher, Niels Gudme, Præst,
1969: 46
— St. St., Præst og Digter,
Spentrup, 1969: 29
— Jens Nielsen, Præst, 1969: 30
— Niels Gudme og Hustru,
1969: 39
- Blaatand, Harald, 1971: 46
- Bonifacius, Valentin Johansen,
Sognepræst, 1968: 82
- Borch, Kommandant, Oberst-
løjtnant, 1968: 156
- Boye, Claudius Julius, Læge,
1969: 19
- Bredstrup Præstegaard, 1972:
221
- Brinch, Søren, Rytteroberst,
1968: 80
- Broby-Johansen, Forfatter,
1971: 47
- Broholm, Henrik, Skolemester
i Valby, 1972: 46
- Bruun, I. A., Dyr læge, 1968:
16 flg.
- Brøchner, Ane Marie, 1969: 44
— Arild, Sognepræst, 1969: 51
— Johanne Dorthea, 1969: 51
— Hans Pedersen, Sognepræst,
1969: 44
- Buchholtz, Provst, 1971: 34
- v. Buchta, Frederik, Major,
1968: 87
- Christensen, Chr., Gaardejer
i Dons, 1971: 105
— Marie, cand. theol. & mag.,
1971: 105

VI

- Christiansdatter, Mette Marie, Kjørboelling, 1972: 225
- Christian August af Augustenborg, 1968: 106
- Christian I, 1968: 19
- Christian II, 1968: 25, 1969: 105
- Christian III, 1968: 24
- Christian IV, 1968: 33, 34, 35
- Christian V, 1968: 38
- Christian VI, 1968: 41
- Christian VII, 1968: 44
- Christian VIII, 1968: 54
- Christian IX, 1970: 12
- Christiansen, Einar, Forfatter, 1969: 68
- Tage E., Magister, 1970: 134
- Christoffersen, Claus Lyschander, 1971: 70
- Clausen, H. N., Dr. theol., Professor, 1968: 66, 1970: 17
- Niels, Biskop, 1969: 111
- Clausen-Bagge, Lærer, 1969: 68
- Dahl, Sophie, Grossererenke, 1968: 98
- Dampe, Dr., politisk Fange, 1970: 19
- Danmarks Riges Grundlov, 1849 og 1866, 1968: 52
- Dante, Alighieri, 1971: 52
- Dejgaard, Ole, Sdr. Omme, 1970: 172
- Dyggve, E., Arkitekt, 1970: 129, 1971: 32, 56
- Dyrkjøb, Aage, Hospitalsinspektør, 1969: 98
- Døssing, Biblioteksdirektør, 1972: 234
- Ebstrup, Erik, Overbibliotekar, 1972: 233
- Ebbesen, Klaus, stud. mag., 1972: 231
- Eg, Jensen Peder, Viceskoleinspektør, Give, 1968: 52
- Peter, Sønner Bjært, 1969: 61
- Ehrencron-Kidde, Astrid, 1969: 84
- Eibeschtütz, Israel Meier, Redaktør, Bogtrykker, 1968: 96, 99
- Eickhoff, Gottfred, Billedhugger, 1969: 26
- Ellkier-Pedersen, S., fhv. Skoleinspektør, 1972: 9
- Engum Hospital, 1969: 98
- Erik Menved, 1972: 74
- Erik af Pommern, 1968: 18
- Ertebølle-kulturen, 1971: 16, 23
- Fenger, Silke Helene, Fru, Legatstifter, 1968: 97
- Feveile, F. C., Skoleelev, 1969: 134
- Fibiger, Rektor, 1969: 138
- Fredericia-Legater, 1968: 78
- Frederik, Hertug, 1969: 111
- Frederik af Gottorp (= Frederik I), 1968: 19, 20
- Frederik II, 1968: 26, 31
- Frederik III, 1968: 35
- Frederik IV, 1968: 40
- Frederik V, 1968: 43
- Frederik VI, 1968: 45, 49, 106, 107
- Frederik VII, 1968: 52, 57, 1970: 21, 1972: 230
- Friis, A. M. G., Tandlæge, 1968: 50
- Lønborg, Tandlæge, 1969: 115
- Frost, Jep Lauesen, Højesteretsdommer, 1968: 164
- Faarup, Gravkapel, Epitafium, 1971: 88
- Gerhard, Greve af Holsten, »den kullede« Greve, 1972: 75
- Gertz, Professor, 1971: 70 flg.
- Giersing, Harald, Maler, 1969: 84
- Glipping, Erik, 1968: 17
- Goldschmidt, Forfatter, 1969: 83
- Granild, Sigurd Johannes, Dr. theol., Præst, 1972: 223
- Grau, O. Harald, Produkthandler, 1971: 162
- »Grevens Fejde«, 1968: 20
- Gudena-Kulturens Bopladser, 1971: 9 ff.

VII

- Gudme, Herman Peter Nielsen, Stiftsprovst, 1969: 32
- Gudme, Søren Nielsen, provst, 1969: 32
- Gyldenstjerne, Knud, provst, 1969: 111
- »Gyldne Altre«, 1970: 129, 142, 147, 165
- Gøye, Mogens, Rigsmarsk, 1969: 106, 111
- Hage, Alfred, Grosserer, 1970: 21
- Hall, C. C., Konseilpræsident, 1970: 21, 31
- Hammerich, Fr., national-liberal Politiker, 1970: 112
- Hans, Konge, 1968: 26
- Hansen, Edmund, Kapelmester, 1968: 125
- Hans, Bomuldsvæver fra Mern, 1968: 67
- Constantin, Maler, 1968: 69
- Martin A., 1971: 46, 55
- Niels, Præst, 1972: 214
- Hasse, Lauriz, Provst, 1968: 105
- Helt, Niels Madsen, Konsumptionsbetjent, 1968: 89
- Heltoft, Jens, stadsskoleinspektør, 1970: 110, 1971: 32
- Helweg, Jernbanedriftsinspektør, 1968: 113
- Hermansen, Anders, Gaardejer, 1968: 63
- Hersleb, Justitsraad, 1969: 131, 1972: 13
- Hertz, Poul, 1969: 93
- Hess, Harald, Direktør, 1969: 155, 156
- Henningsen, Henning, Dr. phil., Museumsinspektør, 1969: 57
- Holberg, Ludvig, 1972: 12
- Hornstrup, Fattigvæsenet i, 1971: 113
- Hoyer, Mouritz, Præst i Jelling og Vejle, 1972: 217
- Huitfeldt, Arild, Krønikeskriver, 1969: 108
- H. W., Geheimeconferensraad, 1969: 122
- Hvelplund, Christen, Førstelærer, 1969: 114
- Hvidt, L. N., Borgerrepræsentant, 1970: 24
- »Høvdningborg«, Overnatningsherberge, 1971: 56
- Haaber, Otto Christian, Justitsraad, 1968: 85
- Haandfæstninger 1320, 1326, 1972: 77
- Ingenhaver, Christoffer Frederik, Generalmajor, 1968: 104
- Iversen, Niels, Erritsø's Legat, 1968: 78
- Jacobsen, Lis, Dr. phil, 1971: 56
- Jakobsen, Jakob, Dr. med., Amtslæge, 1968: 7 ff, 112, 1969: 7, 1970: 10, 12
- Jansen, Christian R., mag. art., 1971: 112
- Hans Hansen, Skibsfører, 1968: 97
- Jelling, 1971: 32
- Jensen, Jørgen, Gaardejer, 1971: 105
- Thøger, 1972: 12
- Jeppesen, T., En forsørgelsesberettiget i Hornstrup, 1971: 150
- Johnsen, Niels, Borgmester, 1969: 108
- Jørgensen, Ellen, Dr. phil., 1968: 12 flg.
- Jens, Gaardejer, Uldum, 1968: 64, 65
- Jylland, Hans, Herold, 1969: 107
- Kallager, Generaldirektørinde, 1968: 106
- Kanaris, Klejn, Rektor, 1968: 112
- Kemp, Carl Emil, Præst og Seminarieforstander i Jelling, 1970: 111
- Kesja, Harald, 1971: 78
- Kirkemøder, 1256, 1279, 1317, 1326, 1355, 1442, 1972: 65
- Kirkeværger, 1972: 122

VIII

- Kirstein, (tysk) Etatsraad,
1970: 43
- Klem, Severin, Distriktslæge,
1968: 113
- Koldinghus, 1968: 7, 16
Kommunalreformen 1970,
1970: 171
- Kousgaard, Christen Jensen,
Lærer, 1969: 54
- Krabbe, Tyge, 1969: 106, 111
- Krache, Diederich Hermann,
Agent, 1968: 99
- Krarup, Rektor, 1969: 63
— Præst, 1969: 132
- Krieger, A. K., juridisk Profes-
sor, 1968: 71
- Krins, Hubert, 1970: 152
- Kristensen, H. K., Lærer,
Lokalhistoriker, 1971: 100
- Kristiansen, Ole, Amatør-
arkæolog, 1971: 16
- Kristoffer II, 1972: 75
- Krüger, Hans, Nordslesviger,
1970: 23
- Kjølbye, Johs., Overlæge,
1968: 43
- Lam, Erik, 1137, 1971: 78
- Langberg, Harald, Overinspek-
tør, 1970: 151
- Lassen, Justitsraad, Borgmester
i Haderslev, 1970: 43
- Laterankonciliet 1215, 1970: 136
- Lauring, Palle, Forfatter, 1971:
47
- Lehmann, Martin Chr. Gottlieb,
1970: 14
— Orla, Amtmand, 1968: 60, 69,
1970: 9
- Liebhmann, Christian Leegel,
Generalmajor (Legat),
1968: 79
- Lind, Egmont, Frescoteknik,
1970: 125
- Linnemann, Ingward, Skoleelev,
1969: 138
- v. Lüttichau, Cæsar Læsar,
Generalløjtnant, 1968: 83
— O. B., Major, 1972: 217
- Mackeprang, M., 1972: 206
- Marcussen, Hans, Borgmester,
1968: 82
- Margrethe, »Danmarks Frue«,
1968: 18
- Markdanner, Caspar, Lensmand,
1968: 31, 1971: 89
- Marckmann, I. W., Præst i Mern,
1968: 70
- Marstrand, Vilhelm, Arkitekt,
1968: 7
- Marsvin, Ellen, 1968: 34
- Mathiassen, Therkel, 1971: 13
- Mogensen, Præst i Vroue,
1969: 83
— Jens, til Sindinggaard,
1969: 100
- Moltke, A. W., Lensgreve, 1968:
60, 1970: 25
- Monrad, D. G., Biskop, 1968: 60,
68, 1970: 31
- Mortensen, Rasmus, Museums-
inspektør, 1969: 7
- Munk, Kirstine, 1968: 34
— Mogens, Landsdommer,
1969: 108
- Museer:
Fredericia Museum,
Grindsted Museum,
Vejle Museum,
Koldinghus-Museet,
1969: 149, 150, 152.
- Nathansen, Henri, Forfatter,
1969: 84
- Neuhaus, Siegfred, Tegnælærer,
1969: 84
- Nielsen, Carl Johannes, Skibs-
fører, 1969: 61
— Christian, Landmand,
Trelde Klint, 1971: 18
— Inge, Tofthøj, stud. mag.,
1972: 122
— N. Johs., Musikdirektør,
1968: 124
— Nielsen, Niels Peder, Kjær-
bøl Mark, Fattiggaards-
bestyrer, 1971: 126
— Oluf, 1971: 44
— P. F., Sognepræst i Jelling,
1970: 111

IX

- Nissen, Ed. A., Maskinmester, Fredericia, 1968: 78, 102, 158
- Nyholm, Hans Christoffer, Grosserer, Konsul, 1969: 58
- Nørlund, Poul, Direktør for Nationalmuseet, 1970: 119
- Olesen, Anders, Højgaard Skov, Fattiggaardsbestyrer, 1971: 127
- Olsen, William, Godsejer, Lille Grundet, 1968: 113
- Olufsen, Jens el. Jess, Scipyng, 1971: 79
- Niels, Sysselpræst, Herredsprovst, 1972: 185
- Orluf, Fr., Latinskolelærer, Vejle, 1971: 69, 74, 75
- Ottesen, Rasmus, Avlsbruger, Borgerrepræsentant, 1968: 74
- Palæ, Det kgl. (Fredericia), 1968: 102.
- Petersen, A. Ludvig, Arkitekt, 1969: 11
- Magnus, Maler, 1970: 125
- Planitz, Landmaaler, 1972: 17, 18
- Ploug, Carl, Digter, 1968: 61, 1970: 22
- Podebusk, Predbjørn, Lensmand, 1969: 106, 111
- Poppo (Poppolegenden), 1970: 135
- Poulsen, C. W., fhv. Overass., Mølholm, 1968: 152
- Puggaard, Hans, Storkøbmand, 1970: 17
- Ramløv, Preben, Forfatter, 1972: 214
- Ravn, Peder Henriksen, Herredsskriver, 1972: 127
- Jens Pedersen, Herredsskriver, 1972: 127
- Tue (Runesten i Læborg), 1971: 43
- Refshauge, K. N., Sognepræst, 1969: 62
- Reinhardt, C. E. F., Forfatter, 1970: 12, 13, 36
- Richter, Købmand, Raadmand, 1968: 104
- Rimestad, Chr., Forfatter, 1969: 84
- Risting, Diverse Familiemedlemmer, 1969: 58
- Rode, Efterkommere efter Orla Lehmann, 1970: 10
- Rosenkilde, Jakob, Overlærer, 1972: 223
- »Roskildefreden«, 1968: 36
- Rude, Axel, Redaktionssekretær, 1969: 14, 157
- »Rydaarbogen« 1250, 1968: 12 flg.
- Rye, Olaf, General, 1970: 106
- Rytterskoler i Vejle Amt, 1972: 9
- Sakse, 1971: 57, 60, 66
- Schlanbusch, Erik, Adjunkt, cand. mag., 1969: 105
- Schovsbo, Per Ole, stud. theol., 1969: 122
- Schousboe, Jens, Møller i Klausholm, 1969: 122
- Schrøder, Johannes, Vinhandler, 1969: 70
- Schucany, Louis Johan (Legat), 1968: 97
- Schulin, Greve, Amtmand i Ringkøbing, 1970: 65
- Schultz, C. G., 1970: 152
- Schuster, Gotfred, Bygmester, 1972: 43
- Schütten, Anton, 1968: 92.
- Frank, 1968: 92
- Selmer, Harald, »Den danske Psykiatris Fader«, 1969: 19
- Sigbrit, Chr. II's Raadgiver, 1969: 107, 111
- Sindbjergindskriften, 1970, 167
- Skov, Sigvard, mag. art., Museumsinspektør, 1969: 28, 149, 1971: 163

- Slavekrigen 1848, 1969: 114
 Slumstrup, Dagny, Fru, 1972: 221
 Smidth, Hans, Maler, 1969: 115
 Sonne, August, Læge, 1968: 112
 Sponneck, Wilhelm, Greve, Finansminister, 1968: 72
 — Greve, Stiftamtmand, 1970: 43
 v. Staffelt, Christian Frederich, Kommandant, 1968: 103
 Steensberg, Axel, Professor, Dr. phil., 1971: 40
 Stephanius, Stephanus, Professor i Sorø, 1971: 69
 Stevens, Oberst, Hans August, Generalmajor, 1968: 103
 Stockfleth, W. W., Herredsfoged i Vejle, 1968: 62, 1970: 109
 Struensee, Johan Friedrich, Gebeimestatsminister, 1968: 44
 Struntze, I. C., Farver, 1968: 94
 »Støvletkatrine«, 1968: 104
 Swane, Sigurd, Maler, 1969: 84
 Svendsen, Math. L., Kaptajn, 1969: 59
 Sysselpræster 1580—1660, 1972: 182
 Sølling, Christine Margrethe, Præstefrue, 1969: 123
 Sønder Bjært, Kirkeskib, 1969: 57
 Sørensen, Clemens, »Privilegiebog«, 1972: 112
 Tacitus, Forfatter, »Germania«, 1971: 42
 Tang Kristensen, Johs. E., 1969: 29
 — Kristensen, Evald, 1972: 106, 111
 Thomsen, Andreas, Vejermester, 1968: 91
 — Christian Theodor, Købmand, 1968: 92
 — C., tidligere Sognedegn, 1972: 45
 Thomsen, Hans, Købmand, Raadmand, 1968: 91
 — Otto Asmus, redaktør, 1969: 63
 Thuesen, Jens, Gaardejer, »Steensgaard«, Hornstrup, 1971: 124
 Tryggveson, Olaf, 1970: 137
 Trojel, Amtsforvalter, 1968: 112
 Tscherning, A. F., Krigsminister, »Bondevenneselskabet«, 1968: 55, 60, 1970: 26, 29
 Uffe og Vermund, 1971: 45
 Ulfeld, Corfitz, 1968: 36
 — Leonora Christine, 1968: 39
 Valdemar III, 1972: 76, 77
 Valdemar IV (»Atterdag«), 1972: 76
 Valdemar Sejrs Sønner, Erik, Abel, Christoffer, 1968: 17
 Wamberg, A., Amtmand, 1970: 38, 171
 Varming, Kamma, Viceskoleinspektør, 1970: 106, 1971: 19, 1972: 202
 Vedel, Anders Sørensen, Historiker, 1971: 89
 Wedel, Poul, Sognepræst, 1971: 34
 Vedel, Valdemar, Professor, 1969: 66, 71
 Weie, Edvard, Maler, 1969: 26
 Vejle Amt, det nye, 1970: 171
 Vejle, Det »gamle« Vejles Musikliv, 1968: 112
 Vejle Købstadprivilegier 1327, 1972: 65
 »Verden og Vi«, Ugeblad, 1969: 93
 Wibergs Præstehistorie, 1972: 215
 Wildenradt, C. H., Justitsraad, 1968: 105
 With, Jesper, Peter, Herredsfoged, 1968: 64
 Vindlev, Niels Knudsen, Landbruger, 1968: 152
 Wissing, I. P., Agent, Kolding, 1968: 94

XI

Volf, R., Sognepræst, 1970: 119, 123, 168 Worm, Christen, Biskop, Professor, 1972: 13 Worm, Ole, Oldgransker, 1971: 89 Worsaae, J. J. A., Arkæolog, 1971: 33, 1972: 230 — Justitsraad, 1969: 133 Woyda, Amtmand, 1972: 43, 44 Wulff, Behrend, Købmand, 1968: 94 Vyff, Kristian, Proprietær, 1968: 159	Zahle, Provst, Kirkestillinge, 1969: 144 Zoffmann, P. Kæmner, Kolding, 1971: 165
<p>Ørsted, Anders Sandø, Retslærd og Politiker, 1970: 110</p> <p>Øster Nykirke, 1972: 202</p> <p>Aakjær, Svend, 1971: 35, 43</p> <p>Aarsmøder, 1968: 168, 1969: 161, 1970: 178, 1971: 172, 1972: 239</p> <p>Aastrup, O., 1970: 123</p> |
|---|--|

Årbogens udgivelse støttes af følgende annoncører:

Møbelstoffer,
gardinstoffer og
ryer.
Boligtexiler i
fine kvaliteter og
god design —
fra GABRIEL
i Fredericia.

Gabriel
FREDERICIA

**Syddjyllands
største møbelhus**

Egen parkeringsplads

Harden Møbler AS

Sct. Jørgensgade 8

KOLDING /

Tlf. (05) 52 61 22

TULIP BACON

CHARLES HINDBORG A/S

Papir en gros — Papirvarefabrik — Bogtrykkeri

Vejle, telf. 82 84 11

Trekantens Mejeriselskab

VEKOFA

Haderslevvej 5 - 6000 Kolding

tlf. *(05) 52 01 55

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri A/S

Telefon 52 14 88

KOLDING

Bryggeriet
SLOTSMØLLEN
KOLDING A/S

JYLLANDS CLICHÉFABRIK A/S

Kolding

Telefon 52 06 11

Børneopsparing,
selvpensionering,
kapitalpension

Byggelån,
boliglån, m.m.

Spørg

SPAREKASSEN

 **Gori
værk as**

Dyrehavevej 38 . 6000 Kolding . Telefon (05) 52 77 22

^{1/2} *Carl Hansen's* RUTEBILER

Vejle - Telefon 82 11 22 (4 linier)

VEJLE SLIDBANEFABRIK
Svend Hage Hansen
Aut. vulkanisør

Fiskergade 10

Postkonto 106761 . Telf. 82 89 22

**administrations-
bygninger**

•

skoler

•

plejehjem

•

**sports- og
svømmehaller**

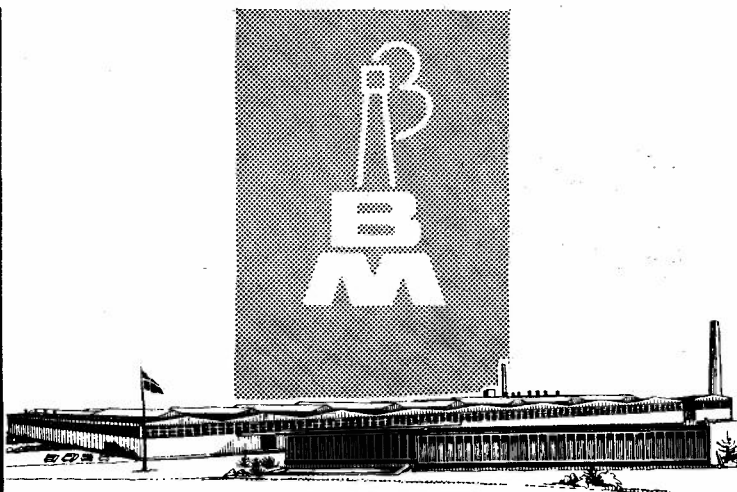
•

LN

**Larsen & Nielsen, Jysk Byggeindustri A/S
Dæmningen 70, 7100 Vejle tlf. (05) 82 68 00**

Vejle Amts Folkeblad

DET MEST UDBREDTE DAGBLAD
I VEJLE AMT

BRDR. MICHAELSEN
8722 HEDENSTED (05) 89 15 11

ERIK GADE

Specialværksted for kontormaskiner

Telefon 52 04 23 - Laasbybanke 10 - Kolding

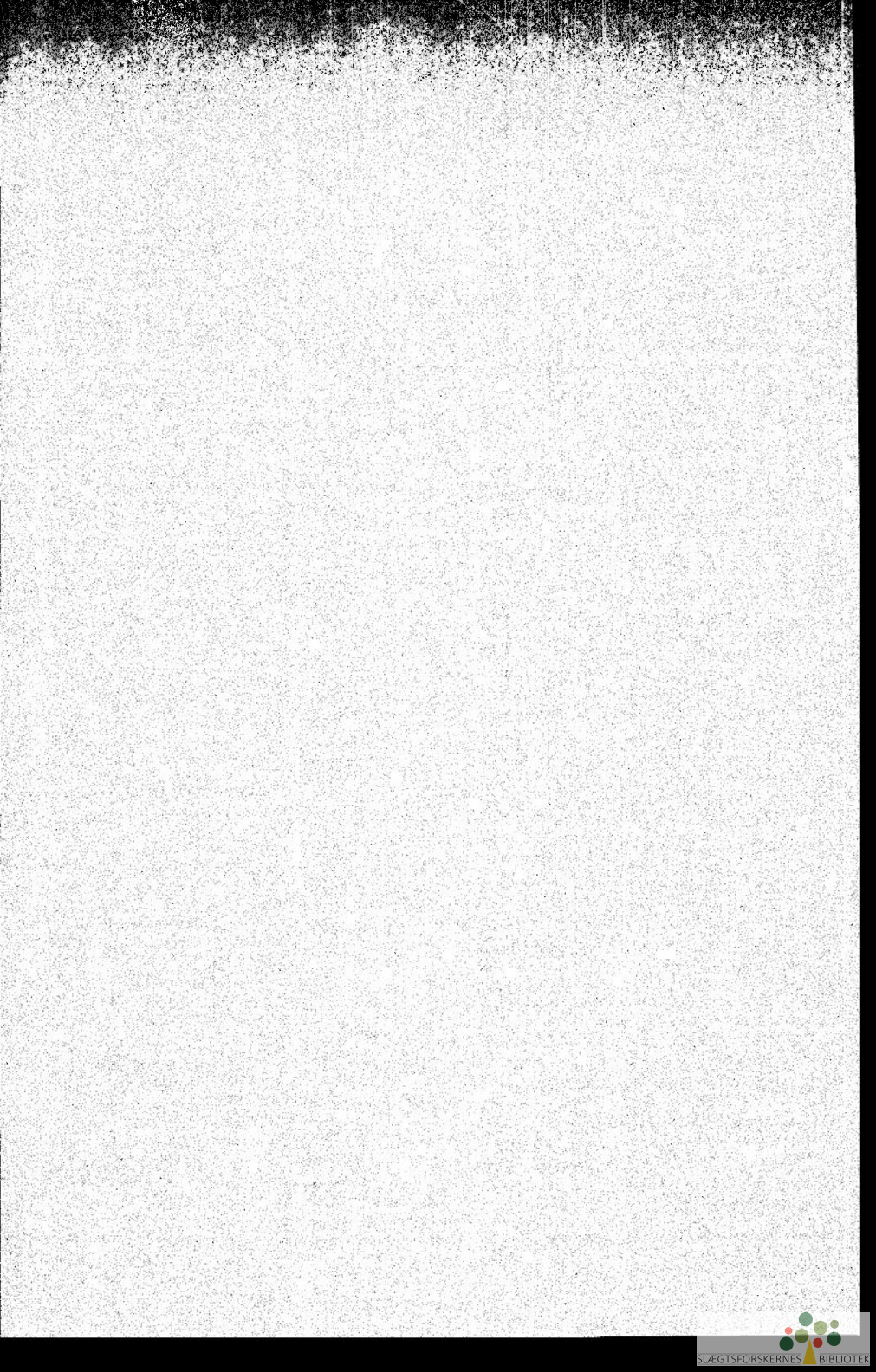

Bør

PATENTTAVLER A-S

Telefon (05) 52 40 00 . Kolding

TAVLER - SKOLEMØBLER - KANTINEMØBLER

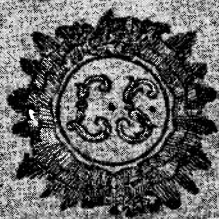

Hvoorefter de Vebkommende sig allerunderdanigst have at rette. Givet
paa Voer Slot Christiansborg udi Vor Kongelige Residens-Stad Kiøbenhavn
den 11 November 1791.

Under Vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

C. v. Brandt.

Schow. Colbjørnsen. Reierfen